तिर्यङ्कुः श्रोतारां चितः॥ कीलादिना योजनीयो दण्डः समतया द्वयोः॥ मूलडोतत्तं वसूत्रे [illegible]वं ४॥
नार्यस्य [illegible]ः शास्त्रतः। वृश्चिकयुग्ममध्ये कातिर्यग्दण्डगतां रवलेत्रां तमध्ये पूरयेत्स्य
न्निमूये द्वाय थाविधि॥३॥ अंके यावत् त्स्त्रगमेति द्वारिस्थे समाचवेदिति॥ शंकुलसरां चोत्तं
षडंगुलपरिमाणाद्द्वादशांगुलमुच्छ्रितं॥ डरं याञ्जरां चैव शंकुं कुर्याद्विशेषतः॥ षडंगुलं
द्वादशांगुलयोर्विकल्पो त्यवकुण्डे त्रसा यन व्यवस्थितः॥ परिमाणाद्द्वस्य घः शिराविस्तारो वा॥
तथा॥ एकतन्त्ररज्जुस्तीक्ष्णः खादिरः समभायतः। शंकुः कार्यस्तु शुल्वज्ञैः स्यादुगमयेत्र
हीमा॥ प्रादेशमात्रो हविर्यज्ञे पर्वलक्षणलक्षितः। शंकुरामशिराः कार्यास्तम्याप्य [illegible] निरव
नयेत्॥ एकतन्त्र एकतयैव स्वस्मीकरशार्थं तत्क्षणेन तन्स्कृतः। खादिर इति सारकाष्ठो
पलक्षणार्थं॥ आद्ये भुवि निखनेदित्यङ्ग द्भुमिति दृढस्थितिः योगतोपलक्षणं मः॥ हवि

श्री॥ १ यज्ञे पौर्णमासादिहविर्यज्ञसाधनस्तवेद्यादेः साध्ये श्यामशिरा अष्टशुक्लशिरः शुक्लशिरसो हि शङ्कोरे
शु० व्या॥ हननेन त्वेगम्रसेगः॥ एतेन यत्र यथोपयुक्तास्तत्र तथा शङ्कुः कार्यः ननु मानविशेषोपदे
॥ ३॥ शेन दृष्टमादृष्टं वा केन विशेषेण उपासः। अत्रतु सूक्ष्मा जशाशङ्कुनाऽऽव्यप्राय पाद्या
याग्ने सूक्ष्मं वर्तेप्रविशन्निर्गच्छेत् साध्यदिगग्रं परिछिद्याद्यालमुडरोप्युक्तः॥ द्विविधस्तेष
मारास्तु खादिरो मुडरस्तथा शङ्कुस्तेन भिन्न वयः स्यात्तस्मात्तस्य परिग्रहः॥ पञ्चांतेष्या॥ सं५
चतुरस्रं मुद्गरेकचापोऽङ्गाङ्गुलमायतं। अविद्धक्रमशीर्षं च दृढं भव्यात्र निर्मितं स्मा॥
अविद्धमुष्टिमाह्यकाष्ठात्रिरापोतंभ्रक्रमशीयमशाशङ्कुहननन्तूपक्रमशाहं॥ शङ्कोः ॥३॥
सामप्य नाभ स्थितेः प्रकारस्य समतुल्ल्यः॥ एतस्य छेको विपाटनमानेभवितते ईलंमू॥
रवयहृ छेकोः समंताद्धत्वः मारचयेत् क्रियिः॥ तन्मध्ये निहितेशङ्को सोश्रि शङ्कुमिते

गसोनानृत्ताकालिमापि वृत्तादिग न्यातालिः स्पष्टोदय्यात दृते रत्नत्रांकम्बं तुल्य स्याद्धं कुरिल्प इन्दु
रिति॥ छायाप्रवेशनिर्गमार्थं सर्वाचिह्नार्थं वृत्तान्तरं वक्ष्यते। इन्दु श्लोकः॥ अत्रांशा मं
थिनासूक्ष्मासमास्फक्लात्वरोमशा॥ इन्दुर्मानाधिकां कार्यान्न ध्वरे योगमिच्छता॥ शासी
वावाल्व जीवैववेशाविधीयते। इन्दुरुन्नयतः पाशात्रिवृता यज्ञकर्मणि॥ इन्दुर्मुञ्जुम
यीकार्या शारोस्कपरिमिश्रिता॥ कात्यायनो वदत्येवल्व जैरिति। याज्ञ्यमाशा नाही
नानाधिकान्नवतितादृशि हठा। इन्दुः कार्येति तात्पर्यं त्रिवृते त्याद्धिं मोञ्जेत्रि वृद्दलूच्य
मित्यादिना धर्मोपकरशा। इन्दुपरतया यदुक्तं तदनुवादरूपं बोध्यं। एवं समस्यैतेषु
कल्पशांत्रां कुसुदीरितयुक्त्या सुसमो निरवाय तस्मिन्नुक्ते संमितया सम्यक्छि
न्नयाद्रुमिय च प्रक्षेपशा इत्यर्थः। उक्तरूपया। इन्द्वा मंडलमस्य भ्रमशोनपर्वाक्षेरां

श्री।। ।। कुड्यायातां किंचित्खनं तत्प्रवेशार्हं परिलिख्य तत्र प्रमरागमंडलेशांकुच्छायात्रविशतिय
यु०२।। ।। तश्चापराह्ने निःसरति तत्र स्थलद्वये मंडलरेखायां चिह्ने कुर्यात् छिद्रं वा निखनेत्
तद्द्वयोपरि वेधार्हं परिलिख्य नातस्त्रं प्राचीरखाशांकुसंमितया शंकुतुल्ययेव
४।। तिनयुक्ता व्याख्या।। केचित्तु शेषोपोषमाघयोर्मध्यात्स्थूपि शंकुतोधिके वतछायेति तदा
तत्र वृत्तमध्ये छायाप्रवेशो नावापातादव्यपकर्षचातेः क्रान्तिसूक्ष्मतनुत्वादिनां तरेपि
तत्रैव वृत्तेतस्ये वशांके छायाप्रविशनिर्गमौ सायपिचापूर्वा दिनापरदिनछा
यामार्गमंतराले घटीनाडिकाः षष्ठितः किंचिन्न्यूनाधिका पूर्वा व परदिनयोर्मध्यः
त छायापगमांतरमंगुलयवादिमितं पूर्वदिनस्य छायाप्रवेशनिर्गमांतरघटी ।।४।।
विर्गुणितनाडिकाभिर्बहिर्हरेत् लब्धमानेनांऽगुलादिना यत्तु दैर्घ्ययत्रैत
ग१

दोःस्वरतोपदक्षिणांतदादक्षिणातःपूर्वदिनापगमार्द्धिहेष्कुर्यात्॥छायाप्रवेशबिंदुश्चविक्षत
मेवपूर्वदिनस्यातयोस्तुपरिनीतंसूत्रंप्राचीस्पष्टतरायदुक्तंमध्येववार्त्तिके।द्युति
प्रवेशापगमांतरालघटीहतेस्वापगमांतरालो॥छायापगमांतरनाडिकाप्तानेना
यनांशाचलितेद्वकाष्ठेतिप्रकारांतरंज्ञेयं॥कृत्तिकाश्रवणापुष्यश्चित्रास्वातार्सत्य
र्येंदुतरंक्षा॥एतत्साद्यादिशांरूपंयुगमात्रोदितेपुरइतिपंडशान्युदःलमितियुग
मात्रंयथोदितंकृत्तिकादिनक्षत्रमाकाशमार्गेहृति॥तदुत्तदुपलेस्थिताप्राची
ज्ञेया॥यत्सूर्यकेसूर्यैस्सुंपाख्यानयंनवेदतंपत्येतत्।एववेधादिनादिसज्ञान
प्रकारांतराणिवार्त्तिकेस्मान्निर्दिशितानिवेद्याद्दिगायतच्चादिक्साधनमादा
वक्तुंभ्रमा॥तदंतरालेऽरखामज्यासेस्यपातेरो॥कृत्वाशंकोःपाश्चोपातिमुखदक्षिणा

॥ श्री ॥ १ अप्यमध्ये शंकुं निहत्य वसुतरतः सोदीची ॥ योः प्राच्यं तयोः शंकुं पूर्वं मुक्ते तयोरंतरं रज्जा
मित्वा तां रज्जुं मध्ये यस्य द्विगुणीकृत्य रज्जुं तयोः पाशौ कृत्वा प्राच्यं तत्र शंक्वोः पाशौ प्रतिमु
॥ २ ॥ च्य निधाय रज्जुमध्यं दक्षिणात आकृष्य तेन मध्यमेन स्पृष्टे भूमागे शंकुं निहन्या
यत एवोत्तरतो रज्जुमध्यमाकृष्य तत्रापि तथैव शंकुं निहन्ति ता स्यां शंकुर्यो
॥ २ ॥ परिच्छिन्नोदीचीदिक् ॥ २ ॥ एतत्तयोः पाशौ करोति ॥ परिच्छाप्येयं क्षेत्रमानार्थमुपादीयमा
ना या रज्जोः स्वरूपनियमार्था ॥ या रज्जुः चतुरस्रादिक्षेत्रमानार्थमभ्यस्तादिस्वरूपौदि प ६ ॥५॥
श्यते तस्या अंतयोः पाशौ कुर्यात् यौ शंक्वोः प्रतिमोक्तव्यौव स्यति ॥ गर्हपत्याहवनीययोः
रेतरं षट्पदं सप्त प्रावागंते समांत्रे यावित्यपरस्मीं वितातीयलक्षणे दक्षिणाय
म्यतस्मिन्नग्निरिति ॥ तत्रैकमुपतिष्ठते रज्जुं तयोः पाशौ करोतीति ॥ एवमन्यात्रापि ॥ न

नुसर्वस्त्रपात्रोक्तचेत्युक्तमेव॥ ननु किमर्थमुच्यते रज्ज्वंतयोः पाशौ करोतीति॥ उच्यते॥ स
र्वस्त्रैकपाशाकरणं न्न॰ सर्वार्था॥ उदीचीसाधनचैनेवपूर्वमुक्तचार॥ इदं नुसर्वा
र्थं॥ एवं तर्हि मेवास्त्वपूर्वं कस्मान्नतं॥ सत्यं॥ इदं क्षेत्रपरिच्छेदिका स्वेव रज्जुरूप
प्रतिष्ठते॥ न च पूर्वक्षेत्रपरिच्छेदः क्रियते॥ किन्तु दीची ज्ञापनमात्रमतः पुनरुक्ति
र्न दोषाय॥ पुनरुक्तपारज्जुं तयाः पाशाकरणास्य॥ नित्यत्वं ज्ञाप्यते॥ तत श्चातिर्य्यङ्मान्या
दिषु मानमात्रार्थासु सर्वरज्जुषु न प्राप्तं च तयोः पाशाकरणं॥ ॥ अग्नौ यं ॰ स निरंछन
संख्या समासलेगेषु लक्षणानि॥ ॥ करोतीत्यनुवर्त्तते॥ अग्नौ मीमाने अग्नौ समाने निरंछ
ने आकर्षमाने संख्यासमासलेगेवलक्षणानि करोतीत्यनुपदिष्यते॥ तत्र लक्षणप्रमाणं
पसर्थं मू॥ क्षेत्रायामप्रमितां द्रुरज्जुरेका॥ तावतीद्वितीया अक्ष्णयासरज्जुः तयोर्यद्वि

॥श्री॥ ॥ संख्यातस्याः समासार्थेकीकरणायप्रवृत्तंइदंरज्ञाजे हेतुत्वायप्रक्रमोरनोक्रियते तावतीमः
न्यसरज्जुमानुसंख्यासमाकृतः तत्रयद्यपि ह्रेतवन्हे त्रयामज्ञानार्थमेवास्तक्षेत्रपरिछेदांतरस्याद्
॥ ॥सु०२॥ ष्टत्वात् ॥ आरण्यादिपदानिवतत्तत्परिछेदकरज्जुपराणि चततस्यरज्जुगतान्येवलक्षणानिका
॥६॥ र्याणि ॥ निरंछनस्वरूपंवक्ष्यति ॥ प्रमाणसंख्यस्यायासचतुर्थेलक्षणंकरोतितेनिरंछन
मिति ॥ प्राच्यंतयोः शंकुनिरूति ॥ इष्टक्षेत्रे यावतीप्रचीयते । यथामाहावेद्यां षट्त्रिंशत्प्रक्रमा ॥
तावत्यापूर्वापरीतयोःशंकूनिखेयो मानार्थे वैतावुपदिष्टावाचार्येण ॥ ननुसमेशंकुंनिखेये
त्यादिसूत्रे तत्रशंकूनिरूतिसाप्रचीत्युक्तमेव शंकुद्वयनिखननंकिमिर्थंपुनरुच्यतेमेवं ॥६॥
तद्विदिक्ष्वायज्ञानार्थमुक्तं नन्विष्टक्षेत्रप्राचीपरिछेदकमित्यपुनरुक्तिः ॥ आरण्योरंतःसप्ये
योस्त्रो । शंकूनिरूतात्यनुवर्तते । क्षेत्रपरिछेदिकंवक्ष्यमाणरीत्यादक्षिणोत्तरयोःश्रो
॥राम॥

रयोः संयोग्यरज्जुगतलक्षणां निपततितत्र चतुरश्रां कुर्यादिति॥ मानोत्तरकाले क्षेत्रपरिच्छेदायैस्तु
पदेशाः॥ शंकोः पाशौ प्रतिमुच्य निरंछनेन नगरहीचाद्दक्षिणापूर्वं हरंति॥ क्षेत्रपरिच्छेदाय रज्जु
प्रसारणप्रकारोयं॥ अंसनिरंछनं चिह्नेपूर्वतः श्रोणिचिह्ने रज्जुमतेपश्चिमतः कुर्वन्नस्माच्यतग
तत्रोक्तौः पाशौ प्रक्षिप्यांससोनि कृष्णनिरंछनस्थानेरज्जुमायत्य दक्षिणापूर्वमाग्नेयीदि
शं प्रत्याकर्षेन्नरचांसलक्षणे एवमुपदिष्टः शंकुर्दयः॥ दक्षिणापूर्वमिति दिग्भ्यान्यैमा
न्यंतरालइतिसमासः॥ एवमुत्तरतः॥ शंकोः पाशौ प्रतिमुच्य निरंछनेन नगरहीचात्यादि
विधिः पूर्ववत्कृ एवमित्यनातिदिश्यते॥ दक्षिणापूर्वमित्यत्र तूत्तरपूर्वां दिशं हरंतीति परं
षः॥ उत्तरांसे च शंकुः हरंतीति बहुवचनोपदेशो न्यप्युनि क्षेत्रपकेन रज्जुप्रसारणाकर्तु
मशक्यं क्रियमाणं वा न क्षेत्रमितिसाम्येन परिच्छिन्नत्वाति ऋत्विग्भिरपिसहायैः सूत्रप्रसार

॥ श्री॥ ॥ रां कार्यमिति तिस्त्रचयितुमेव मन्यत्रापि। अथ सो नाम चतुरस्रः यत्र ते त्र्याग्नेये शाना द्दिग्गतौ
॥ शु० सू॥ ॥ कोणौ॥ अथ ईशानु नैऋत वायव्याद्दिग्गतौ कोणौ॥ विपर्यस्येतरेतरः॥ इतर इति पाश्चिमत्त
गृह्यते॥ विपर्यस्येति च रज्जुपातेो व्यत्यस्य पूर्वपातं प्रत्यक्केंद्रे कोणप्रत्यक्पातं तु प्राति
॥ ७॥ ॥ चीं कोन्य सेत्यर्थः॥ एवं कृते तौ हि निरंछनं प्रत्यञ्चौ श्रोणि विहृ समीपवर्त्ति स्यातां॥ तत्र समयतु
रस्रे यदस्य चिह्नं तदेव श्रोणिचिह्नं दीर्घचतुरस्रे तु तयोर्भेद इत्येव विशेषः यद्वितु श्रोणि
चिह्नं तत्सहितं निरंछनं विकृतंच श्रोणि सचिह्नं तत्संनिहितं निरंछनं विद्वांसानुपरिदिष्टं अपि
रज्जुप्रांत विन्यासे प्रथगक्रियते॥ तं रज्जुपातं विपर्यासं विना प्रच्छेदे च परिच्छेदः स्यात्॥ अ
त्र दक्षिणापश्चिमां दिशो हुत्वा उत्तरदक्षिणा श्रोणिः संपाद्येति चेत्॥ श्रोणि चिह्नयोः श्रोकुका ॥ ७॥ ॥
वेव॥ समसमाधि सर्वत्र॥ समाधि सम्यगाधानं करणं मानप्रकारः सर्वत्र समदीर्घचतुर ॥ राम॥

अणुक्षेत्रेणुरज्वेतयोः प्रात्रौ करोतीति त्याद्विसस्त्रैरूपरिष्टो ज्ञेयः॥ प्रमाणामन्यस्य न्यासवन्तुर्थे
लक्षणं करोति तन्निरंकुशं॥ निरंकुशस्य पुर्वं विनियोगमुक्त्वा कर्पणं॥ ननु स्वरूपं तदि
दमुच्यते॥ इष्टक्षेत्रस्यायामः प्रमाणं तावन्मितां रज्जुमन्यस्या द्विगुणीकृत्य अन्यासे
द्विगुणस्य प्रसिद्धः॥ पर्वे न्यासपाशौ इति पाशौ ८ न्युक्रेः। तत्र अन्यासरज्जोः सन्ध्याल्लंग
नेदीयसि चतुर्थे त्रो निरंकुशं न चिह्नं करोति। यथा निरंकुशनाद्दंडरज्ज्वान्यासरज्ञावे वीक्ष
तान्मानमेकतस्त्वयोः अपरतश्च पंक्त्यां वा न वेयुः। नत्वान्यासरज्वेतान्नेदीयसि तुर्ये
त्रौ निरंकुशो न पदेत्राः॥ निरंकुशमित्याकर्तौ स्य संज्ञा व्यवहारार्थाः इन्वर्षा विसा निरंकुशमिति आ
कृष्यते नेति॥ अद्ब्याति र्यज्ञानीत्रोपः॥ पाशा दूयवति सा न्यासरज्जुरष्टागात स्यानि
रंकुशनपर्यन्तं त्रयो भागस्ति र्यङ्गानी। तयाशितिः पंचम प्रमाणं मीयते श्रौ शैरायं सपरिछे

॥श्री॥ ॥

॥श्रु० ह्म०॥

॥२॥

द्या पा तद्वेपस्तूपं श्च नागारज्जुरक्षराशान वति करोरूपे शास्त्रि तान्नवति। पार्श्वमानीच
त्रसूर्चीपरं रांकेतरमेव चतुर्नागात्मकं रुवं च्यभित्रि क्षेत्रमेतत्तिर्यग्मानीपार्श्वमा:न्या: क्ष्स
यामित्युक्तः॥ तत्रायं नियमः॥ यत्र तिर्यग्मानीत्रयो नागाः पार्श्वमानीयचारस्तत्रा दृक्ष
श्चाद्यै पर्श्वैव नागाः यतः स्तिर्यग्मानी वर्ग पार्श्वमानी वर्गैः स्यमूलमेवा पूरा मानं॥
तत्र तिर्यग्मान्यास्त्रिरूपा यवर्गो नव पार्श्वमान्यारूपा यावर्गः षोडशातद्रैक्यं पंचविंश
तिस्तन्मूलं पश्चेति त्रिचतुःपंचांशरूपा स्तिर्यग्मानीपार्श्वमान्यादृष्ट यानि स्यभित्रि क्षेत्रं
सर्वत्र बोध्यं॥ तिर्यग्मान्यक्ष्मयाप्यां रज्जुप्रमाणामिति पार्श्वमानी द्विगुणोवरज्जुःस्या
त्॥ अथवा अन्नेयं रोकोः श्चायाम युक्तविस्ताराद् मितैव यैवरज्वाप द्वे रूगरूपाया ॥२१॥
श्चोजं परिहि घेत कि मधिकनागद्वयव वृद्धिनेनात त्रोत्तरं॥ शेष नागद्वयं यद्धि कं॥ री ॥राम॥

रज्जोरायामतोविस्ताद्धुत्तत दर्द्धं द्धं नागेनैकैकमत्रां अदक्षयां यां तिर्यग्ज्ञान्यांशयोऽयं क्षेत्रंपरि
छिन्नं मत्तं नान्यथाति जोऽत्रात्र येति तिर्यग्ज्ञान्यं चापेक्ष केन्द्रा। दक्षया न वतीति व्यरव्यांतरं ॥ अथ
पं वाञ्छैत्रं क्षेत्रिक्षेत्रप्रदर्शनमेवैतत्॥ निरञ्छुनायुपरि च नागात्मिकारञ्जुरक्षया। निरञ्छु
नादऽघञ्च च्ये शात्मिकाञ्छुस्तिर्यग्ज्ञानीरञ्छुप्रसारराहिनस्य क्षेत्रायामस्यप श्चेमानीह
पस्य शेष व्यपदेशाः स चेत्थं क्षेत्रिक्षेत्रं क्षेत्रं इति प्रदर्शनमन्यश्चापि दृष्ट्यान क्षेत्रमह
शायाः समाशाद्वैवान्यस्यान्यासपङ्क्तिलक्षांकरोतितन्निरञ्छुनम्॥ दीर्घचतुरस्रे
महावेदिशाला सदश्चोदोडाकारोतरमेतत्॥ डमाशामायामसमानम्॥ षड्विंशत्यक्रमा
वामहावेदीम्॥ विंशतरत्नयः शालायांमू॥ अष्टादशसदसितदर्द्धक्रमाः श्रौत॥ अ
ष्टादशक्रमाः दशारत्नयश्च नवारत्नयश्चा इत्यस्यैते च द्वे ते तत्र संख्यासमासत्वे॥

॥श्री॥ ङ्कादुपर्यन्यस्तरज्जोणठाविनक्षायांसंख्यासमासजङसंनिहितेषष्ठेरोलक्षराकरोति।
तांश्लिरज्जुनम॥ तन्महावेद्यास्नयचारित्रादेशोपुनवति। शेषेपंच्यदशांशानिरज्जूनं
वश्रोशिमानव्येकमेवा त्रिंशत्प्रक्रमश्रोशिपक्षेचेतस्॥ नचयत्रिंशत्प्रक्रमश्रोशिप
क्षे। अंसचिक्केतदुपरित्रिषुप्रक्रमेषुद्वादशांशेषरात्॥ अत्राहित्तर्यज्ञानीलागत्रयं
॥८॥ त्रयमेकत्वागाक्लत्यपंचलागरूपातद्वर्गः पंचविंशतिः पश्चिमानोचतथैवद्वादशानामि
का॥ तद्वर्गः॥ सवतुष्कचारित्राव्तंतदेकमेकोनसप्तत्यधिकंशतेतन्मुलंत्रयोदशभागास्त्रि
नागाश्चैकभागरूपाः अस्कयेकोनचचारित्राश्रगाः॥ तिर्यज्ञान्यस्कयायोगेसार्द्धयामरू
पारज्जुरितिज्ञेयं॥ शालायोस्यत्रिंशदरत्निरज्जुः। अभ्यासस्यदशारत्निकणस्यषष्ठेंशेसणे ॥२५॥
उशांजुलअरत्निमितेनिरंखनं॥ तत्राष्टावरत्नयोष्ठोवोङ्गुलानितिर्यज्ञानी॥ वचारित्राब्रत्ना

रिंशद्दशांगुलात्मकं पंच भागाः एकविंशात्यरत्नयः षोडशा वांगुलानि अस्तकयाश्च चारिंशच्च चारित्र
दंगुलात्मकत्रयोदश भागाः ॥ विंशात्यरत्नयस्तु पार्श्वमानी तावत्प्रमाणा द्वादश भागाः ॥ अत्र
श्रोणयं सचिन्हे निरंछनोपरि चीरत्नीतोष्टे यांगुलानि लिखित्वा पश्चात् नीचे षयि चाकार्यं ॥
सदसिव सप्तविंशात्यरत्नी ॥ रज्जुर् न्यासानवात्र अरत्नयः सस्य षष्ठे सार्द्धरत्नौ निरंछनं सार्द्धसप्तारत्नी
तिर्यङ्मानीषे षरोन ॥ निरंछनोपरि चत्वररत्निषु श्रोणयं निरंछने सचिन्हं सार्द्धरत्निद्वे षरोन ॥ स
सार्द्धनवविंशात्यरत्निरक्तपा ॥ अत्र सार्द्ध अरत्निमितैकैक भागेन द्वादश भागाः पार्श्वमानी त्रयो
दश स्तृया ॥ पंच तिर्यङ्मानी द्रष्टव्या ॥ एवमन्येष्वपि दीर्घचतुरस्रे श्रोणश्च आयामार्द्धषष्ठांशेन
ततोधिकोनं वा एषु विस्तारार्द्धतश्चैव दीर्घचतुरस्रे षेषाविधीनान्येषु ॥ अस्तकयातिर्यङ्मानी
त्रेपः ॥ ऽ व्याख्यात्रयेणाप्युक्तार्थमेतत्सूत्रं ॥ अत्र त्रयस्त्रिंशात्सतानीचीप स्लेपिः अरत्नंतरं वर्त्तिकेत स्थाय प

आशाग्राईस्वस्तिथ्यं शाच्छामेतावोनितसवेश॥१॥

॥श्री॥ ॥ दैर्घ्यद्विनिघ्नारज्जुरुनादेह्यीध्यंशेशाकर्षशां॥ तस्या दैर्घ्यई स्वस्तितिथ्यंशाठोकोशास्तैलेर्द्लौ॥ विस्त
सु०व्र॥ ॥ राईचतुस्त्रलौ॥ यत्र तत्साध ये द्वियं॥ महावेद्यादैर्घ्यातिद्विगुणाद्वासपतिप्रक्रमादैर्घ्यध्यंशोनाप
ष्टिप्रक्रमारज्जुः तस्यां दैर्घ्यद्वि स्वयंवरशांशा ठ्यु एकोनविंशतिप्रक्रमेणु प्रक्रमपंचमात्र
कर्ण रुकेषु चिह्नकार्यं द्विस्त विस्ताराईषु पवेदशा प्रक्रमेणु साईषोऽसुवाकोशास्यश्रोणः चिह्नं का ६
॥२०॥ द्वशासुन्न्क्षे सचिह्नं॥ समचतुरस्रमम्पनयासाध्यते॥ प्रमाणाईसमचतुरस्रस्य शंकुः॥
प्रस्याया मविस्तारेनुत्थोत्सेत तत्समचतुरस्रो॥ तस्य प्रमाणास्या याम स्याई श्रोणं सपरि
छेदकः शंकुः सोऽस्यासरज्जौ जै यः निरंछनेच न्यासचतुर्थे उक्तमेवा यदुक्तम्॥ याव
त्प्रमाणारुज्जुस्यात् लावाने वागमोन्नवेत्॥ आगमाईतुशंकुः स्माद्वतरद्वेनिरंछनं॥ अ ॥१०॥
गमोऽन्यसनागः आगमाईशंकुश्रोणं साधः॥ अतराई सेस्व्यासममासजगंगश्लागमाईद्वि ८

मोरंतराले निरंक्षनं चिह्नं॥ चा स्व वर्द्धं दीर्घे वक्तुरभ्यस्य दीर्घ वक्तुरक्ते द्वे चस्य तिर्य
स्य न विकृ रज्जु पाशा ह्रास्व वतः शा स्रो लो स्याद्भवति। यथा महावे द्यां विशाल्य
क्रम यो शिपद्धे पश्च दशा स्तु। व्यस्मिं शाल्य द्वे सा ई णो ऽ शा स्तु। स क्रमेषु तु विशेष
तु लोः॥ अ धा ने पदिके कुर्यात् सो मे तु द्विपदो भवेत्। अग्नो च त्रिपदं कुर्यात् अक्र
मे याज्ञिको कुर्यात् इति। आकुर्या। पश्च दशामेकादशं त्रिक्रमपरं त्र्य पर तस्मिं केऽयं
पि। द्वा दशा स्तु पा चा उ त्कृ ऽ त सो मे र ज्जु मान मिति॥ पं व दशा सु अ शि निरंक्षुनार्थे चि
ह्नं। ततो क्र टैक विंशति प्रक्रमेऽस्या या म मानार्थे सरव्या स मास न गं चिह्नं। तत
स्मिन् स क्रमेणु निरंहुन चिह्नं। ततो पि त्रिपुं समानार्थं चिह्नं। वक्तुर्विंशति: प्रक्रा
मा हि धावा॥ ततो द्वादशा स्तु पाशा रवेति वक्तुः पंचा शा त्प्रक्रमा रज्जुः प्रमाणां ई वा न्यस्थे

॥श्री॥ तिकर्षितां॥ तथास्य द्वितीयवर्तिर्यगिति ज्ञास्यो स्य विस्तारार्द्धं चतुरस्रस्निष्ठश्रोरायं स सा
सु०व॥ विष्कं॥ प्रकारान्तरेणाह॥ अथ द्वादशारस्य योर्द्धे ध्यमिति पक्षमाश्रित्योक्तो॥ नवमेल
स्य शांकुर्यात् त्रिरिकुर्या॥ त्रिपुत्रिपु॥ उत्त मोलवकः पाशः सहस्रोमान मुख्यत इति॥
प्रथमं नवारस्निष्ठ विष्कंभो रिमाना थीत तस्यारस्निष्ठश्रोरि कागोनिरंष्ठुनार्थं म॥
पुनस्त तस्यारस्निष्ठं सनिरंष्ठुनार्थीत तोपि स्यरस्निष्ठं सा थीत तोन वस्तुपाशा॥ एवास्मि सा
॥१२॥ त्रपरिधिमगंगत्त योः शोकुनि हत्यपाशविमोकः॥ श्रोरयं थे स्पनरज्जु व्यत्यासः॥ तदर्थप
थइ स्निरक्षे नौ क्तैः स्पायमस्त हडेवा॥ अत्र त्रिस्यरस्निरकैको नागः॥ तत्र त्रिनागपार्श्व ॥१२॥
स्नानी चतुर्नागाति र्यडु मानी॥ पष्य नागाष्टयाः॥ तिर्यङ्ग्न्याः स्तये करज्जुः निरुध
गम्तुबेष्यां म्य चतुरस्निश्रोरिस्यरस्य सपडरस्निम्रा चीस्पपरण्याप स्तेयोक्ते॥ नवीं

संत्रिमिता रज्जुर्लक्षिता षड्भ्यः परः अर्द्धं द्वित्रिपुमात्राः स्यात्पशुवेदिः असावयनामिति ॥
सं वा रत्निमिते तिग्मा शाईं वा न्यस्येति । एतस्यैवायं प्रपंचः स्वचितः षडरत्नि
पुलस्तरामा मासपरिछित्ये संख्यासमासं नगैरूपम् । तातो द्विरत्नी निरूढे नाचि
कं । ततोप्यद्वीरत्नि श्रोशाचिकं । ततोप्यद्वीरत्नौ वेश्चचिकं । त्रिषु स्याने प्रदेर्द्धैल
लरामित्यन्वयः ॥ तत्राव्रत्निन्यायेन तु त्रिपिवितस्य पुनः संयोजनं त्रिषुपात्रैः स्य
न्नतस्त्रिपदेर्द्धपुपात्राः स्यादित्यर्थः ॥ अत्रोपसार्थे रज्जुव्यासासो निरूढेने क्याहोय
कविन्निरूढपशोपोर्णमासिकामेव वेदिम्स्तुः वेदिकरोतीति चकैरास्त्रं
विनड्य व्याख्यातं चाहूरुराणद्यासर्वसम्पद्याग्निनिधानादितिप्रयुज्योगकर
णात् । तन्नसम्पद्याग्निनिधानांतःपदार्थासोनरवेदिकेवरुरापद्यासैरवा

॥श्री॥ ॥ नास्तेवरुशाप्रह्यासवदित्यतिदेशोविनापिलक्षेरन्नेनोवास्तराप्रह्यासवदित्यधिवे
॥सु०व॥ स्त्रेतदह्वापयतिस्फाद्यादेयन्मानेतदपिवरुशाप्रह्यासवद्भवतीति॥अप
रःप्रपंञ्चोवार्त्तिकेदर्शितः।पोर्णमासिकीवेदिस्त्र्या।भमात्रीपश्चात्त्र्या
॥२२॥राम॥ ग्न्यिभ्रायोमितिपक्षमाश्रित्योक्तापडराग्निर्द्विपाश्चावमध्येपश्चास्तुलद्वित॥
द्विहस्तेगुल्फपर्द्धवत्रिषुप्राद्वेणापकृष्यासार्द्धहस्तेवपाग्रःस्याद्वितिःस्यातरमोर्ण
मासिकीतिषडरग्निरितिप्रमाणमन्त्यस्योद्देशस्त्रेस्यायिःप्रपश्चइत्युक्तेमाषा ॥२२॥
नाइयरंकृतायाःपाश्चोकरोतितिसूत्रस्मरणामेतत्पश्चिमेतिप्रदेशेषुतानं
ल्मानहद्विहस्तइत्यादि॥द्विहस्तोलक्षणाक्षेशर्यायीततोश्रोणिगुल्फषड्भोशोधि
गःवनार्थं॥ततोवेदिंषष्ठ्यद्वशांगुलैषुन्नवायामार्थं॥ततःसंख्यासमासप्रेगकरी॥

ऽतोप्यष्टादशांगुलेष्वंसनिरंछनार्थं ततोप्यष्टादशांगुलेष्वंसविक्रार्थं ततः सार्द्ध
स्त्रीपादः। त्रिपुरुष्यानेष्वष्टादशांगुलेष्वित्यर्थः। अत्राऽसार्थं नरुरज्जुव्यत्यासो
निरंछनने दत्त॥ अरत्निहस्तयोरत्र शास्त्रे एकार्थविषयत्वमत एव हि हस्त इत्युक्ते
ऽर्था। पंचारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशतांगुलपुरुष इति पारिभाषिकांगुलवि
तिस्यारत्निग्रहणस्य व्यवस्थापनार्थत्वात्। व्यामस्य पंचारत्नित्वंगुलस्य तु रत्निर्वे
ति। व्याममात्रीमिति संग्रे द्विहस्त इत्येतस्यैकवाक्यता। यद्युक्तौ। तेनुः पुष्क
रनालस्य षड्डुशाः परिवेष्टितः। वत्सनतयाभिहारयोयरथवालेन सहशो नवेत॥
त्रयः स्मिहायशो बालाः सर्षपार्थे विधीयते। द्विगुणाः सर्षपविरावः परसत
र्षपाः॥ अंगुलस्य प्रमाणं तु पंसवाः पाश्र्वसंमिताः। चतुर्विंशांगुलोरत्निर्वित

॥श्री॥

॥शु० व्हा॥

१३॥ ॥ ॥

स्तिर्द्वादशांगुला॥ व्यामस्य तु चप्रमाणांतु चतुर्न्यसेनेशतांगुलं। पुरुषस्य प्रमाणांतु र्वि
शतिस्त्वरत्नाधिकेति। यजमानेनोर्द्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रितेन समस्थितेन वेति पुरुषमानं
स्वच्छितं॥ तस्य पंचमो भागोरत्निः चतुररत्निर्व्यामः अरत्निः स्यात्तु विंशो भागोंगुलं
स्मपरत्न्यर्द्धं वितस्तिः। अंगुलस्य पंचभागो यवोदरविस्तारः यवोदरविस्तारस्य
पंचमो भागः सर्षपः। तस्यार्द्धं सौर्णपादस्य तत्तीयो भागस्त्रिरूपरीवालः त्रिसप्त
रीवालस्य पंचमो भागः पुष्करतन्तुरिति व्यवहर्तव्यं इति संक्षेपतोर्थः॥ ननु पुष्करत
न्तंतुनुमारत्न्यमेवेदं परिच्छिन्नमेवेदं प्रमाणमुद्दिश्यते। तथा सति हि यजमाने ॥१३॥
नोर्द्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रितेनेति सूत्रे यजमानस्य सर्गमनर्थकं स्यात्॥ इति वाचनाचा
र्यो रेमशावरवरशाघ्रतप्रमाणेषु यजमानेप्सतीयाच्छितिपरिमाणया स्वप्रमा

ग्रहणामकर्त्तव्यं स्यात्। सर्वयजमानानामेकुलादिप्रमाणानां नियतत्वे चैकविषयत्वात्॥
अतो यथोक्तैव व्याख्या। एवं वैदिककरणे माहात्म्यान्यथाकरणे साहसोक्तिद्वय
प्रत्यवायश्रुतेः॥ अनेन विधिना यस्तु वेदिं करोति मानवः। यजमानेन यात्मा
नमुक्तो तारयते ध्रुवं मरा। अङ्गाचारुस्तु सङ्गं वे यज्ञे सो ग्रामणी स्तुतो। विदिये
ये कर्त्तुमिच्छति गिरिजे इति तेन स्वेरिता। प्रमाणस्य प्रमेयं च यच्चान्यद् हस्तो
सङ्कितासर्वं तच्छास्त्रोक्तमायज्ञे सिद्ध्यति याज्ञिकाः। यथा न क्षीयते मानेय
प्रचन विवर्द्धते। यथा चरमते दृष्टिस्तथा योजं समाचरेदिति॥ अत्राय पूर्णो स्त्री
ऽङ्गद्वय संक्षेपसंग्रहः॥ द्विगुणा त्रिगुणा देः कर्णा सार्द्धे पुत्रि कुदेः ... तिः घोरायं साको
तयोरङ्गो दृष्टिशास्त्रेरिता ह्रितः। अस्यार्थः॥ आयाम द्विगुणा सार्द्धयजमानस्य

श्री॥ न्चैचमानार्यद्विर्यारत्नुक्तौ। तत्रयाद्विगुणासा अग्न्याशाकार्या॥ तत्रत्रिजाकोगोनु
...०ह्वा॥राम क्तः॥ पंचभागः करणीः सार्द्धचप्रादशजीजाकार्या। तत्रपंचभागोनुकस्येदशप
४॥ भागश्चकर्णीःनुलयोनुडभागमध्येशास्त्रोक्तमानार्द्धमानेनश्रोणयंसायेकार्थंयथा
संलवंत्तुडककर्णान्तरेनिरूढुनांकः॥ शाकटमुखस्यैव॥॥ प्राउगोक्तिवमानार्द्ध गा
शाकटमुखाकृतिश्चाग्निक्षेत्रंतत्रापिशास्त्रयदर्द्धश्रोणीशाकोर्ईयः॥ समचतु
रस्रदीर्घचतुरस्रस्तुकथनेनप्राग्वंशस्यरुविदूर्नपत्नीशालादेवेदेष्वेपिकल्प
नाप्रयासिद्धः पाश्चकसौमिकयावेदेर्मार्गन्तुक्तानिवादव्यानिदर्शितानिय ॥२४॥
मै थालिंगातःसंस्रवदर्शइतिसूत्रव्याख्यायां॥ वेदीनांबकृत्वानानानितिवकृत्वचनेमः॥
...स्यसंस्रहीतामितिइतिपिचेवेयाँतुल्ले॥ तत्रमध्यसेनहेपरिशिष्टो॥ आनीय ॥राम॥
पत्नेनप्राग्ग० शर्वेदिमाताविकाख्यातानि
तु

गुं स्वर्द्दाह्रीलसाई यावदेवतुगाहि गुसाईकल्पतारङ्गं तत्रज्ञांकुं निस्वान येत वेदिओरसं
सयोमें चेतयारस्वापन्नागयावेदप्रु चतुराचेराम चेनालिरव्यसंस्य होइति॥
अत्रास्यार्थः॥ वेदेमाक्षि यंस्मानाईं यःप्राय्यंत्तःज्ञोक्षः। तस्मादं सत्राकुंमेकेतज्ञ
ग गतं ओरिरांसंस्य वं वेषयेरङ्गं पश्यातिं यस्मानाई गतत्राकुः यावदानये
त्या तस्यारश्वो मनै पोसरूपवेदिपक्षेसप्तपयाशदधिकत्रातांच लपमितेनव
ति। ततस्मारङ्गं द्विगुसाईकृतापुर्वाइशकुं तोसत्राकु वेषयंस्तथै वानिद्य्याभ्यातदं
श्वोस यिक्षारय्यः साई द्वावान्यारित्रां इंगुला ने ओरिरा वि क्षे पारतुसाईत्रित्रां इंगु
लाते पततिं॥ तत्रत्री क्षुरे व मुत्रा तः। तस्यैव सप्तपञ्चाशदधिकाःत्रातो गुलानिता
या ऊर्ध्व मोःशः साईं को नवित्रातिरंगुलानि किंच्य दधिकानि तावता व्यासेईं नत

॥श्री॥
मु.२॥
॥२५॥

स्माद्वेकुद्याद्दैय्यंतरीयोक्तार्द्धेलिखेत्‌ वेदिमध्यस्यसंग्रहंसंक्षेपसंकुर्यात्‌॥
वात्रावृःपश्चोत्तरोऽथवातयोःपार्श्वद्वयेनिखातशंकोरंतरस्यच्युत्वेषद्र
जोनत्राङत्रीत्संगुलसंमितन्नवातितस्यतुरीयोशः साईकोविंशत्यंगुलानिकिंचि
दुनानितावताव्यासार्द्धेनएर्वंवत्संग्रहंवृत्तार्द्धंउत्तमयतोलेख्या। वेद्युत्तरेशुत्तुन्
मध्यसंग्रहः। प्रमाणांतरोपदेशेनप्रक्षेतत्रमाणावाधात्‌॥ शालामाने च॥ एतेवै
वव्याख्यातमितिएर्वं शैवसंग्रहः। दीर्घचतुरस्रविधिनाशालाकार्या। शालैस्वरू ॥२५॥
पंपरिशिष्टेपव्यते। विंशत्यंगुलेरैःशालादशायामेनविस्तृता। विमितचतुरस्रेसा
इद्धृशारत्निप्रमाणतः इति॥ विंशतिहस्तायाता दशविस्तृताशालादशहस्तसम
तुरस्रेविमितमित्यर्थः तत्रशालासत्रेषु दर्व्यंशोपदिष्टासे बसिद्धवेत्सोमग

वत्रैलेनोपदिष्टाः॥ ईलु सत्रशालामेव सत्त्वकरुं उपदिष्टवानापर्वदस्त्रादस्य पृथक्त्वा
राम्भयोजनमग्निमसूत्रे विशेषोक्तिः॥ तत्रौदीचीप्राचीवरा तत्रशालायोप्राच्य
तयोः त्राक्षोनिहंतीत्यादि यच्चार्थमुक्तं तदुदीच्याः कर्तव्यं प्राउद्गायामचोछाल
यातुदक्षुरक्तुं न्यासः कार्य इति नावः॥ सदसस्त्वेवम्॥ शालावत्सदसोपिमानेद
र्घयचतुरस्रविधिनाकार्यं॥ सदोपिहि दीर्घचतुरस्रं॥ तत्रौदीचीप्राचीवदित्ये
तदत्रापि संबध्यते॥ अपरिमितप्रमाणाद्रूपः॥ यत्रयत्रसूत्रकृता अपरिमितश
ब्दः प्रयुक्तः॥ यथावरुणप्रघासवेद्यामपरिमितावेति॥ यथा वदीक्षा सुद्ध्य
त्रादीक्षा अपरिमितावेति॥ तत्र तत्रोक्तप्रमाणाद्धिकप्रमाणेस्याह्रस्वकुर्वेहि रूढो
रिमितशब्दोवकुर्वस्यापदिकम्॥ ज्ञातउक्तप्रमाणा त्सैवेवबकुर्वं स्याह्रस्वान्नि

श्री ॥ प्यातः॥ यदिविष्टिवेद्यामुक्तमपरिमितां वेतिं। तत्र नोक्ताद्धिकमानता किंतु मानान्
वः॥ नात्र मात्रास्तीति श्रुतेः। यत्र यन्नेष्टापरिमितिरुक्ता इत्युक्तम्। तत्रापि न वेमसु
ब्रै॥ ॥ वृशिरूपात्स्युपपन्नाति वेवरवयथानवाप्यापमथेत्यनन्यापनमत्यापनं नेत्स्यपुते
तेन स्याप्यस्य परिमितता व्योमानन्त्यावार्थः॥ एतद्द्वयव्यतिरेकेशात्रशाक्तेन्यापरि
मितत्राद्दुक्तमानाधिकार्थः प्रमाणेशास्त्रे प्रमराणि निर्हस्वदृशं। हासस्य वृद्धेर्ब्रूयो
॥१६॥ पदेत्रोतयोः प्रमाणापरिच्छेदे शास्त्रेत्र मारां लान्यतरा॥ यथा सौत्रमराणीदं सो ॥१६
पेत्र मिकीता हि सः शक्रमरुत्ता येन माने केचे वा यथावाष्टविधादिचयनेषुपु
रूपमात्रान्युचुये नैवव्रद्धिः। यथायारन्निजिरेवं स्पर्शोपायः॥ योगश्चा हासवृ
श्री यो जो रुक्मिस्थसतिशास्त्रे प्रमाणां उपाय चालो करालावंत्ररशसंचरइतिच

त्वात्सहपाठादुत्करोपि वेद्यंतस्य संभाव्यतेऽतत्राष्टप्रक्रमायामेषु यथावेद्यंत
उत्करः पतेदेवं गार्हपत्याहवनीययोरंतरं षट्सु सप्तस्वित्यादिरङ्गुमानं वक्ष्यमाणं
कर्त्तव्यं। इतरस्यावित्ततीये दक्षिणात इत्येतद्व्याख्यामः॥ यच्चाल्लायनेन दक्षिणाग्नि
प्रकृत्य सूत्रितमितरस्यावित्ततीये दक्षिणातः इति तद्विच्यवस्याम इत्यर्थः॥ ॥ वि
गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं अष्टासप्तधा वा गन्तुसमंत्रे भाविनस्त्वापरत्तीयलक्षं
रोन दक्षिणाऽस्यतस्मिन्नग्निः॥ गार्हपत्याहवनीयाग्निमध्यस्थानयोर्मध्यप
रीतरालमितारं ज्जुणा छिन्नागां सप्तविनाजां वाह्यचापस्थद्वयेप्येवं नागमप
॥रं पक्ष्योत्रमितं सप्तमांत्रमितं चावद्वयि चातोसवर्द्धितं नागारज्जुत्रेयाविनस्यरज्जु
प्रांतपाशौ गार्हपत्याहवनीयस्थानशंकौ प्रक्षिप्य गार्हपत्यस्थानासन्नतृतीयलो

॥श्री॥ ॥ गहृतर्थिके न दक्षिणात आकृष्यास्य विकृष्य ह्लागे दक्षिणाद्गिनस्थानस्यम ध्येवो
॥सु०२॥ ॥ ध्यो अत्रान्यंतराल ज्ञोः षोडा विभागप क्षे तावता अधिकरय वर्द्धने स्तावत्यारज्जो स्ते
यावि भज्य पश्चिमस्यं शो दक्षिणात आकृष्टे गार्हपत्य दक्षिणान्यंतरालरज्जुरक्षया
॥२७॥ भवति॥ तत्र तिर्यङ्मानीपार्श्वमान्योनुत्यो भवतः एवइत्थ येपक्षो मुख्यः॥ अपिवांत
रांत्रे भागो नयेति स्त्रे शापिया वा यः समतिर्यङ्मानीपार्श्वमानी पक्ष मेव विरादीक्ष
त्यवश्यति ततः सप्त धा विभागपक्षोत्यां तरत्वे नतिर्यङ्मानीपार्श्वमानी व्यतिरेके दोष
भावं मन्यमाने नोपन्यस्तः॥ एवं चेतरस्य वितृतीये [redacted] दक्षिणात इति कल्प स्त्रे रामान् ॥२७॥
म मप्यविरोधः॥ विपर्यस्यो नेतु वार ः। विपर्यासः पाशयोः॥ उत्तरत स्याकर्षः तेन गार्ह
पत्याहवनीययोरंतरालमितां रज्जुं पोकु सप्तधा वाह्य तावंतमपरे भागं संवध्येति

यावन्नद्यपर्द्धविंशतीयलब्धांशोनोदगायस्य तस्मिन्कार्ये स्फुटस्य लागउकारणात् अत्र चय
यात्रे चालोक्तरा वृतरेशा स्वचर इति वेद्यं तल्लग्न चाचाल सहपाठादग्ने शाक्रांतस्त्राचा
लं परिस्ति रविद्धितिश्चते: एवं शांकरं संवरं परिहाप्येति स्त्राह्यो चरापि वेद्यं तल
ग्नस्य वेद्यंते तस्य शोक्तं सपृष्ठेत्युपम्र दर्शनमात्रे यथा नरतो वेद्यं तलग्नस्य वडक्ष
स्: सञ्चाव्यते तथा कार्यं तेनाप्त्रासु विक्रमेषादधीते कादशासु मत्यावेति मत्यादिपक्षायानेक
राशिद्वेदः पश्चिमतो दूरे पृष्ठचारः पते न्तस्थानिष्कामं ल्लिदुत्तरतउक्तं करोतीति स्त्रे शावेद्युत्तरतं
स्वोचरस्यो [redacted] चात्तस्माद्दिलग्नएवोत्तरतः सकार्यः उक्तरत्यतीक्ष्णमंक्तं॥ उत्त
रराशिउच्चारः कूटमक्रियां इति कोशादिद्वचनात्॥ केचित्तु कौर्यंते एतस्मात् तास्मिन्नौ चौ
र्यं तदुत्तुच्चारं गत्ते व्याख्यान्नातेस्ते यो गाद्वलीयस्त्वं न ज्ञानेनेति तु पेक्षेपः स्याः अतएवोचोचा

॥श्री॥ गार्हि नमासादयतीत्यधिकरणस्य पूर्वपक्षे मीमांसायां तीक्ष्णाग्नेकट उत्करे कथं वाहिनास
॥शु॰ ह॥ दनं स्यादित्याशंकितं॥ किंच वेदिं परिसमुह्य विहरती येनोद्धुत्य तदुत्करं करोति तदुत्करोत्प
त्ति वेदिपरिसमूहनैः तृणादिनिरवोक्ते निर्दिष्टे तं समाप्यते न गर्तता॥ अग्निर्नैवं भूगर्ते न्यास
॥१८॥ न संभवति। चेद्येत उत्कार इति चेद्विहरतीयस्योत्तरत पूर्वी तेउत्कर इति सूत्रमुत्तरया मोविहर
ती येनोद्धुत्य तदुत्करं करोतीति सूत्रणात्॥ अपि वा तरत्रिंशत्ताङ्गोनया रज्ज्वा पूर्वार्द्धे समच
तुरस्रं कृत्वा श्रोण्यामग्निं॥ अपि चेति स्फुटतरविहरतीयसाधनपक्षांतरपरिग्रहार्थौ अं ॥१९॥
तरे च पूर्वापराग्निद्वयस्य प्रकृत चात्रात दूतरमिता रज्जुः विहरती योजनो नाकार्या॥ तावत्या च
कारण्या उत्पनीय मध्यात्प्रत्यक्समचतुरस्रं कर्त्तव्यं॥ तदग्निद्वयपूर्वापरार्द्धवर्त्तिर्न्नेति॥ तस्य २
चतुरस्रस्य दक्षिणश्रोण्यां दक्षिणाग्निस्थानं अयं कल्पस्तत्राविरोधी मुख्यतरः पक्षः॥ अत्र

ष्टाग्रक्रमाधानपक्षे प्रक्रमस्य च पादमात्रं च करणोर्यद्विशाग्निरवरस्याहवनीयाद्देशात्तेररत्निमात्रस्य प
रिशिष्टोक्रस्य प्राग्वंशे वेदिमध्ये पततीति गार्हपत्यखरपूर्वभागाद्दशपदेभ्य आहवनीयखरपश्चि
मभागः कर्तव्यः॥ एकादशद्वादशपरिमितप्रक्रमपक्षे तु गार्हपत्याहवनीययोरंतरमेवतावन्मा
त्रव्यमिति वार्त्तिककृदुपपादितं॥ विपर्यस्योत्तरांस उत्करः॥ विपर्यासवचनात्पश्चिमार्द्धे गार्हप
त्यमध्यात्पुरस्तादग्निहूयांतरालमितरव्यासस्त्रिभागोनयाकरणाय चतुरश्रं कर्तव्यं तदुत्तरांसे चो
त्करः॥ प्रदेशास्तरणार्थमुक्तेषु॥ उत्करस्यानुवेदिलग्नत्वं प्राग्युक्तमेवा॥ उत्करस्य कूर्दरप चार्द्ध
त्रः प्रादेशव्यासो याज्ञिकैः क्रियते॥ अत्र वाग्निश्चतुरश्रः पूर्वस्याग्नेः खरोत्तरवेदोरथव
क्राकृतिः पश्चाद्वेदाई इव दक्षिणा इति युक्तपार्श्वं परिशिष्टदुक्रमः॥ तत्र समचतुरश्रस्य
करणानुक्तो वृत्तकरणाय च वदति॥ चेद्द्वाईकारानुस्वररत्निमितेव कार्यो न्यसमहार्त्रिकोक
कोऽनुसारात्॥ अग्नेरुदक्प्राहुनवांगुलेसौ मध्यतो लिखेद्वावृत्तमेकोनविंशत्याप्रचीत्यामध्य

॥श्री॥

।शुल्ब॥

गात्नवेशालाउरगईविहायावाकुखरोमेर्ईक्षिरास्यनुार्दक्षिणा।।स्थिस्थानादुत्तरतः सोईगुल
वांगुलेषुमध्यंप्रकल्प्यततएकोनविंशत्यंगुलमितव्यासेर्ईमहैन्वांष्टत्रंकल्प्यातन्मध्येप्र
वीरेखारूपाकार्या।।तयावन्नेद्विधानक्रंभवति।।ततउत्तरभागमपहीयदक्षिणाभा
गोरन्लिमितोदक्षिणाजिखरोविधेयः।प्रकारीतराशोनुयानिवार्त्तिकेदत्रिंतानितानि
सर्वाणिपूर्वपदरूपाणि।।इत्थंईचेद्धाईचेनपरिस्थिते छिउरूत्वाइत्तईताब्वस्मिन्नेवपर्य्ये
॥२८॥ प्रव्यक्ताभवति।अरन्निमात्रंत्वंतुज्ञावाशोरेकीव्यांदलरुतशारस्यवर्गद्गाहते ॥१८॥
तंनवन्निःविलडेर्द्वाप्रमूलंप्रजायतेकार्मुकस्यफलमितिगणितज्ञैस्त्यतव्यं।।यद्य
पिपिनाकिलमात्राभवंतीतिधिष्ण्यानांविज्ञायतेधनुरष्टाइत्यकेषांपरिमंडलाइत्येकेषां
मित्यापस्तंबोस्त्रयतरा।।पिशीलमानेववास्कौराल्मीतिंधनुर्मुष्टिमितंअरन्निमितं

कृंत

मितं त्रिंशदंगुलं षड्त्रिंशदंगुलं वेति पंचपाञ्चाचार्यैर्व्याख्यतं॥ यैस्तथाप्यरत्निर्य चतुरस्रस्त्रिरिति
परिशिष्टवचनादरत्निपरं पित्रिशीलपदमेतद्व्याख्यायं व्याख्येयं॥ यच्चतुरस्रा इत्येकेषां
परिमंडला इत्येकेषामिति पक्षद्वयं दर्शितं तदपि शाखाभेदाद्व्यवस्थितं॥ अस्यां
शाखायां चतुरस्र एवाग्निः खरः पिष्टीनां च पञ्चे चतुरस्रतादर्शनात् प्रमाणं चतुरस्र
मादर्शादन्यत्रित्रिवस्य माराचातं॥ एतेन सभ्यावसथ्ययोः खरौ चतुरस्रावरत्निमितं
इत्यौ॥ गार्हपत्यस्य वृत्तं च तु परिशिष्टवचनात् गार्हपत्यचितौ च परिमंडलता दर्शनाल्लं
दक्षिणाग्नेर्धेन्दुवच्च परिशिष्टे त्वन्यत्र समचतुरस्रता॥ अग्नीनां खराः कार्याः
मेखलात्रयसंयुतः॥ द्वादशांगुलैर्यो विस्तारि चतुरंगुल इत्यपि परिशिष्टपठितोत्से
खरमानाद्वहिर्मेखलात्रयं चतुरंगुलमुपर्युपरि निवेश्यं यथा[illegible]पंक्तिमिलिन्त्वाहृदा
त्रित २

गुलमुच्चरंति॥ तथा आयानकाले संध्यां तर्गताः शर्कराः परिशिष्ट वसंख्याताः॥ तेषु
॥मु॰र॥ शर्कराः पश्चात् रवेंद्रधा [illegible] त्रिसप्तति॥ एतत्स्या छकेरा मानं दक्षिणे चैकविंशति शिते
मेत्र शास्त्रे समवतुरस्त्र योन्याकारा ईचंद्र वृत्त व्यक्षिपंड श्यत्पाक्षिप आकारपंचाद्
॥श्री॥ क्ष सप्ताक्षि ले दाद्वश याकुंडान्युक्तानि तानि च रुसमात्राः नूमिकान्याश्न्या द्वराम
ल्लमिके न्योसमाधिक्या ईई तेवृद्धि च द्वे नफलेगते वकेने व्यो॥ द्विप्रमाराशावतुः केन ८
रराशिवतुः प्रमाराशानवकरशात्याद्विव द्वे माराशः चात्वे॥ एतत्स्यर्द्धं सोपपत्तिके शारदा तिव
॥२०॥ दीकायां विहृत म समाप्तिः॥ छ॥ छ॥ ॥ ॥इति नेमिपीयूष सोमसुंदरकृतायां शुल्वसूर ॥२०
नरक्षेत्र प्रथम कंडिकासमाप्ता॥ छ॥ ॥ अंगुलेर थसंमिता याग्रमाशोमूः॥ छ॥ ॥ यत्र
राग्रहासेरथमा अंगुलरवेति रथमात्री वहि कुलासे दूविचेव्यात रथमा सा रथसंमित

यावानुशाप्रवासिक्यातेरः प्रमाणामंगुलैः वक्ष्यामीति सूत्रशेषः यद्यपि तत्पुरुषस्यांगुलेः
संख्याव्ययादेरिति समासांतात्प्रत्ययविधानं तत्समासचित्रे पदे वांगुलेरदंतता था
ति अस्मादेवार्षप्रयोगाददंतोप्यंगुलशब्दो नपुंसकलिंगास्तीति ज्ञेयं तत्रांगुलैर्मानैर
१ चतुश्छास्मात्प्रसिद्धमेवोच्यते सूत्रकृता॥ ॥ तत्राष्टाशीतिशतमीषा॥ ईषा नाम रथ
प्रागपरायतः काष्ठविशेषः तेनात्रेषाशब्देन वेदेः पूर्वापरायामो लक्ष्यते॥ तदष्टा
शीत्यधिकशतांगुलमितं भवति॥ चतुरंगुलेनाष्टारत्निमितमित्यर्थः॥ चतुःशतम
क्षः॥ अक्षो नाम पश्चात्तिर्यग्रथांगं काष्ठं॥ तेनात्र वेदिश्रोण्यायामो लक्ष्यते॥
स च चतुरधिकशतांगुलमितो भवति॥ अरत्निः चतुर्विंशत्यंगुलमित्यर्थः॥ ॥
षडशीतिर्युगं॥ ॥ युगं नाम वाहस्कंधोपरि ध्रियमाणं काष्ठं रथांगं॥ तदपि चतुर

॥श्री॥ त्रिर्यगायामे मेखले दर्शयति॥ षडङ्गी त्वंगुलः प्राक्तिर्यगायामोऽ गुलोन चतुरंगुल

श्रु·द्वा॥ लिमित इत्यर्थः॥ चत्वारोऽङ्का ग्राम्या ग्राम्या नामः; पुग विवरश्रै वम्यं काष्ठेर याङ्गात्वदि
ह चात्वाल मानह्न्को वृत्ल द्दयति॥ ग्राम्य व ग्राम्ये ति। सा चतुर्गि र ष्टं गुलैः कार्या द्वात्रिंश
॥२१॥ दं गुलेत्यर्थः॥ अत्र चतुरराल्निः औरोः षट् प्राची स्यरत्निका सो तथा समप्रावोल्याद्दि
प संतरं शयमपि कल्पस्त्रे दर्शितानि। आपस्तंबेन चोक्तानि रथ प्रमाणाःस्ये वानि
यमेनप स्तोतराशि ज्ञेयानि॥ अतस्त घ चरा मा य रमाद्दो मद्व धारथ मोनानि दर्शितानि।
अत्र नु पारिशिष्टे के कल्पे केपक्ष मातेब्धे तरेत्ता प्रमाणमुक्तं॥ तत्वतत्त्वानियम एवा अतएव २१
चापस्तंबः॥ पदम्युगेरत्नावियति ग्रास्माया न मानार्थेषु ता थाकामी ग्रावः शास्यास्वविधयि
न्याद्दित्यस्त्र य ग्राः॥ येन कोंष्ठि पुरुषं चतुरस्रं हद्धा करणीमध्ये ग्रा हवः॥ सस्यमापिः॥

पिन्हमे घेदिक्सक्तिपुरुषमात्रं मिमीत इत्युक्तं ऽतोऽस्त्रेव॥ अत्र मध्येनु विदिक्सक्तिः
समचतुरश्रप्रकार एवोक्तः॥ अतो दिक्सक्तिनाकरणार्थं मध्यमारज्जुः समचतुरश्र
स्याक्ष्णयारज्जुर्द्विकरणीति वक्ष्यति तया पुरुषमात्रसमचतुरश्रस्याक्ष्णयारज्ज्वाकर
शया द्विपुरुषक्षेत्रके समचतुरश्रे कृ चात स्याः पार्श्वमानी द्वयतिर्यङ्मानी द्वयरूपा
णां द्विश्रान्तु प्रयुगतानां चतसृणां करणीनां मध्ये पुत्राकुचतुष्पं स्यात्॥ स्त्र चतु
प्रयपातयेत्तद्दिगतकोणाके पुरुषमात्रं समचतुरश्रं भवति ससमाधिरिति क्षेत्रप
रिहेर इत्यर्थः॥ कथं दिक्सक्तिता स्यादित्याशंक्य एवं सति समाधानेन भवति॥ एवम
न्यत्रापि समाधिश्चाद्यार्थः॥ करणीतत्करणीति ज्ञानापार्श्वमान्याक्ष्णयो[illegible]ति रङ्गावः॥
एताः पंचुरज्जु विज्ञेयमशां संज्ञाव्यवहारार्थाः क्रियंते ऽन्वर्थाश्चोक्ताः॥ करणीति त्रि

॥श्री॥ ॥ यतेनयाकरणाधिकरणायोक्तिरज्जुः॥ यासमचतुरस्रेप्राचीमध्यतेस्वामितरज्जुः
सू०७॥ साप्रमाणरज्जुःकरणीनामतत्क्रियतेऽनयासौकरणीतद्वितिक्षेत्रेद्विगुणचत्रेसुरज्जाद्
सामान्येनोच्यते॥ ततश्चद्विक्षेत्रेसमसैककरणोतिसाद्विकरणीएवंत्रिकरणीचतु
करणयादयः॥ लघविकेनतुसत्रकृतातत्करणीत्येवद्विकरणयादिसंज्ञाःसंक्षिप्य
॥२२॥ द्दिर्शिताः॥ तिर्यङ्मानंआरायंसमरुपंमीयतेययासातिर्यङ्मानीप्राच्यांतयोःस्तिर्य
ङ्निविष्टरज्जुद्वयं॥ पार्श्वंमीयतेऽनयापार्श्वमानी॥ चतुरस्रपार्श्वद्वयमपिकेम
गानेतरज्जुऽच्यते॥ अक्ष्णिवच्छयतिक्षेत्रमक्ष्णया॥ अक्ष्णिणाक्षस्यटितोयोनयातर
त्वमार्गः॥ चतुरस्रेकोणात्कोणान्तकोणानीतादिमध्यरज्जुस्तच्चतुरस्रमध्येद्वयत्स्पतां ॥२२
नयेति॥ तथान्यत्रिरग्नितिर्यङ्मानीपार्श्वमान्यतोनानाऽक्ष्णयाभवति॥ एतामास

ज्ञानां व्यवहारार्थमकृतं तत्र तत्र इदं प्रत्यगात्मनः॥ स्यादेतत् किं नैताः संज्ञाः कृताः व्यवहाराश्च
र्थं कल्पिताः तिर्यग्ज्ञानी ज्ञानाद् इति संज्ञाकारणात्॥ एवं कृतो हि दृश्यते॥ सत्यं संकेतस्य व्यवह
रोऽस्ति तत्॥ अस्य चैतासां संज्ञानां स्थाने व्यवहार इति तत्संनिधौ संज्ञाः कृताः। य
थोत्तरव्यवहारेषु तासु तत्र विपरिवर्तेरन् आपरं इति यं ज्ञानी त्रिपदापाद्यं मानित
स्यात् कल्प्या रज्जुः इत्याकरणी। द्रष्टा परोऽनन्तरं बोधिर्भवति त्वेवं पादप्रमाणा रज्जु
[illegible]स्तिर्यग्रश्मिशीतरत्वेन प्रसार्यते देवतरं तत्त्रिपदप्रमाणा रज्जुः प्रागायतपा
र्श्वतः प्रसार्यते रज्जोरपरान्तं तां पार्श्वरोद्धो ... नीता करण्डस्य कल्प्या रज्जुः यस्य दे
वस्य करणी क्रियते तत्र क्षेत्र अदृश्यापदमितं क्षेत्रफलं केन भवति॥ सामेहि द्रष्टा पदे
न रवे हि भवति तस्मात् न दृश्यमानं दृष्टिहितं॥ तस्यैति क्षेत्रापरस्यापरोक्षाति नपदे

॥श्री॥ तिर्यक्स्थानी त्रिपदा यश्चमानीय सोऽत्य न्याहारः॥ यत्तदो र्नित्य संबंधात्। एवमन्यत्रा
श्रु॰२॥॥ पि॥ अत्र वसरा रवांतरस्मृतिर्मूलं॥ त्रातपक्षे हि सर्व तीर्थ[illegible] इत्युपक्रम्य यजमानस्य वा
दशा दशापदनीतिं स्मृ यतेतेन त्रातपदस्य सैव फलेव प्रतीयते कात्यायन स्मृत्रपरा
२३॥ प्रयासेन त्रामया मात्री विल्पति याम परिमितो युगमात्री यजमान दशापद्यो वा सोमेवा
तरव्यप स्फुर राक्केतरसंज्ञा वाचेति स्त्र वयेनूवरत स्य रन्निंगाची कायांचरु राम ग्रहा
सवैसे दत्रौ पदक[illegible]रसी क्से त्रफलाया वेदे सिद्धवर्ड से त्रवंसेल स्कुर्दे दत्रो
पदकरसी कामेवे हूति दशापदसे त्रफलाया असे तवा ला वा तद्दशापदकरसी
कया एवहिज्यरन्निग्रावी कायां वेदावसंनवः एतेन म्भुत्य के का त्यायना दन्योक्त ॥२
ति॥ द्विपदा तिर्यस्थानी णङ्क्र रपाश्चमानी तस्याः स्तृ यार उभ्यचारिं ज्ञाकरसीव चारिश ॥२३॥

स्यदोत्तरवेदिर्भवतीत्येत्रापरद्धयः मानातिर्यक्प्रानीषद्दद्मानानुयस्यपार्श्वमा
नीतस्यक्षेत्रस्ययाः स्वयारज्जुः साकरणीत्यचतुरश्रं करोतितत्रचारित्रा
त्पदस्येत्रफलकंभवति। उत्तरवेदिंनिवपतिचचारित्रात्पदाइतिवचनस्मृते
ता। तदर्थमिदमुक्तं। उपरिष्टेयुगप्रमाणांसीम्यां प्रमाणांवेदेर्नानाश्चचयने
युगमात्रीवेत्युत्तरवेदिर्दृश्यतेतथासोमे। शम्यामात्रीमितिद्वचरणप्रवासे
उत्तरवेदिरुपरिष्टाद्दृश्यते। तस्माद्वेदिर्नाडेतोस्तात्सिद्धये युगप्रमाणांशं
म्याप्रमाणांचोपरिष्टं षडशीतिर्युगंचचारोष्टकः शम्येति। तदर्थमिदमुच्यते॥
युगमानोपदेशेनयुगमितोत्तरवेदिरुपरिष्टाद्देया। तथाशम्यामात्रीत्यर्थः॥
दीर्घचतुरस्रस्यः क्षेत्रयारज्जुस्तिर्यक्प्रानीपार्श्वमानीचयत्पृथग्भूतेकुरुतस्तदुभे

॥श्रीः॥

शुल्ब॥

॥२४॥

करोतीति क्षेत्रज्ञानां दीर्घचतुरस्रे क्षेत्रे यावति तिर्यङ्मानी सान्यत्र करणी भूता यावत्सम
चतुरस्रं करोति। तथा तस्मिन्दीर्घचतुरस्रे यापार्श्वमानी सान्यत्र करणी भूता ता
वत्समचतुरस्रं करोति तत्समचतुरस्रद्वयमेकीकृतं तस्यैव दीर्घचतुरस्रस्य
अक्ष्णयारज्जुः सान्यत्र करणी भूता समचतुरस्रं करोति॥ यथा पदतिर्यङ्मानी त्रिप
दपार्श्वमानी तस्या अक्ष्णयारज्जुर्दशकरणीति दीर्घचतुरस्रमुक्तं। तत्र पदमात्री
तिर्यङ्मानी करणी सती पदमात्रं क्षेत्रं समचतुरस्रं करोति। त्रिपदा पार्श्वमानी ॥२४॥
करणी सती नवपदक्षेत्रफलं समचतुरस्रं करोति। त्रिःप्रमाणा नव करणी
ति वक्ष्यमाणत्वात्। तयोरक्ष्णयारज्जुः करणी सती नवपदफलं पदमात्रं च क्षे
त्रफलं द्वयमपि संक्षिप्य दशपदं समचतुरस्रं करोतीति युक्तमुक्तं। करिष्यति

र्यङ्मानी पार्श्वमानी वर्गद्वये कृत्स्नस्त्वन्यान्यानि तथा द्विपदा तिर्यङ्मानी षट्पदा पार्श्वमानी
तस्याक्ष्णयारज्जुः स्वचत्वारिंशत्करणीति दीर्घचतुरस्रं दृश्यतां तत्र द्विपदा तिर्यङ्मानी
करणी सती चतुःपदफलं समचतुरस्रं करोति द्विःप्रमाणा चतुःकरणीति तस्य
माणाच्चान्तरा षट्पदा षट्पार्श्वमानीकरणी सती षट्त्रिंशत्पदफलं समचतुरस्रं क
रोति यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावत्तावतो वर्गो भवतीति तावत्समस्येति
तस्य मानाच्चान्तरा तयोरक्ष्णयारज्जुश्चतुःपदफलं षट्त्रिंशत्पदफलं च क्षेत्रद्वय
मेकीकृत्य करणी सती संक्षिपति च चत्वारिंशत्पदफलं समचतुरस्रं करोतीति यु
क्तमुक्तं तथा प्रमाणानि तिर्यङ्द्विकरणी पार्श्वमानस्याक्ष्णयारज्जुस्त्रिकरणीति दी
र्घचतुरस्रं दर्शयति तत्रापि प्रमाणकरणी मध्ये क्षेत्रे समचतुरस्रं करो

॥श्री॥ तिद्विकरणीन्युद्धृते तयोरङ्कयात्तद्युतयं क्षेत्रकरणी सती संक्षिपतीत्यपि उक्तौ॥ नन्वेवमे
शुल्ब॥ षां त्र्यश्रीणामेवति यं सानीपार्श्वमान्याङ्कयाउदाहृतानदीर्घचतुरस्राणामि
ति चेन्नामेवां तानि त्र्यश्रीत्वेषहेतुत्वेन दीर्घचतुरस्राणि गानगवर्णि यस्मा
॥२५॥ नीपार्श्वमान्याङ्कयानिलवेतीति साम्यास्त्र्यश्रीत्वपि मरसन्त्वेनोदाहृतानि
त्स्यदोषः॥ एतत्क्षेत्रज्ञानार्थमुपदिष्टं तेनैतत्स्यैव सूत्रस्य गपचोदश्रावकरणी
यचारिश्चकरणीत्रिकरणयादिसूत्राणीत्यर्थः॥ एवमनुक्तेऽपि क्षेत्रगणमपि वाह्निद्वि
सा॥ अतएव चास्माभिः सुल्बवार्त्तिके मु उक्तो॥ एकोनेषुस्य करणीपार्श्वेति यंगयै ॥२५॥
केकं॥ तत्कोरणाद् एक करणीत्येव सर्वत्रहृदयता मिति॥ यथाऽष्टपंचकरणी॥
तत्रैकोनेषुकरणीचतुःकरणीद्विसमासापार्श्वमानी एककरणीतियं सानी॥

तयोरल्पयोः पंचकरणीन्नवतीत्यादिद्दश्यं । अन्यदपि वार्तिककृदुक्तं ॥ यावत्यः करणी
षट्सांसंख्या भेद्याद्विधे छद्यातिर्यक्पार्श्वे तत्करण्याव रूपे षट्करण्यपि इति । यथा
चत्वारिंशत्करणी एषा सा च चत्वारिंशत्संख्या छ्याद्विधा विन्यस्य षड्विंशच्च चत्वारि चेति
तत्र षड्विंशत्करणी प्रमाणा पार्श्वमानी चतुष्करणी तिर्यङ्मानातिर्यक्स्थानीतद्रूपं ।
चत्वारिंशत्करणीत्यादि । समचतुरस्रस्य रूपे यावद्गुणं करणी । समचतुरस्रस्य रूपाय व
करणी रज्जुः सा करणी सती तावत्समचतुरस्रं द्विगुणं करोति । सममस्रह्रणो दीर्घचतुरस्रस्य व्युदासाध्यं
करणी वर्गो हि क्षेत्रफलं । तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यौ यौ वर्गौ तदैक्यमक्ष्णया रज्जुः समचतुरस्रमिति
तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यो करणी तत्र च अक्ष्णमेपि कच्छयने अत्यग्नि द्विगुणा इत्युक्तं । तत्र द्वि
स्तावा यामस्या उपयोगो व्यामाराधिकरणयां क्षेत्रज्ञापनेच्चाकरणी स्तीये न वर्द्धर्यन्त
द्वैरूपचतुर्थे नात्म चतुःस्त्रिंशेनैव रविरोप इति विज्ञेयो द्विकरणी प्रमाणं ॥ यावद्वै

वर्द्धयेत्॥ कीदृशेन चतुर्थांशेन॥ स्वकीयचतुस्त्रिंशांशहीनेन यथा...
ऽर्कर्णिकं समचतुरस्रं द्विगुणीकर्तुमिष्यते॥ तस्य कर्णी तृतीयांशेन
समचतुरस्रस्याक्ष्णया द्विकरण्युक्ता सा कियती भवतीति तत्स्वरूपज्ञार्थमिदं सूत्रं॥ द्वियु
॥श्री॥ राशिकन्ने मसुमिष्टस्य समचतुरस्रस्य करणी स्वतृतीयांशेन वर्द्धयेत्तच्चकरणीतृतीयो
॥सु०वृ॥ न्नो स्वचतुर्थांशेन वर्द्धिता षोडशांगुला भवति। स च तृतीयांशः स्वचतुरंगुलात्मा स्वकी क
यत्तुरीयांशेनांशुकेन स्वचतुस्त्रिंशभागेन न वर्द्धनीयः। अत्रांगुलस्यो दूरदेशा मिलि
॥२६॥ ताभ्यनुस्त्रिंशत्तिलाश्चावयवा कल्प्यते। तत्र तिलेन समांगुले दशांगुला द्विकरणी भवति। अ
वक्रत्वाच्चतुस्त्रिंशेन भागेन स्वस्य स्त्रिंशांशाधिकेनेति चतुस्त्रिंशो भागो विशेषः। यः शे
तु तदा सूक्ष्मतरत्वमायतातिवार्त्तिके दर्शितमस्माभिः सूत्रकृता त्वल्पांतरत्वाद्विषयबुद्धि
क्रियो मान्तु दित्य यमंत्रामुपक्षितः। ततश्च रोऽशांगुलानि द्वात्रिंशत्तिलात्रयाधि तोपर्द्धितांशो यः सकरणी
श्रात्रो न स्यापरास्तिल इति स्वस्मं द्विकरणी स्वरूपं करणी

द्विकरण्योर्विशेषो भेदको भवतीति विशेषो भेदोऽस्त्र्या यो करणी तयोः। अथवा इति विशेषकेऽ
स्य भेदकस्य विशेष इत्या ख्याशेया। अतएव आपस्तंबः। बा। तद्विशेषण मध्यस्तेस्य लक्षणं
ब्राह्म मागमये दिति व्यवहारात् इह द्विकरण्या प्रमाणां स्वचतुपत उक्तोऽप्रमाति ये द्विक
रण्या या मस्तस्या रज्ज्वा या रज्जुः स्त्रिकरणी त्रिगुणी कर्तुमिष्टस्य क्षेत्रस्य करणी प्रमाणं ज्ञेनो
च्यते। सा तिर्यङ्गिति तिर्यङ्मानी भवति यस्मिन् क्षेत्रे तथा तस्येव त्रिगुणी चिकीर्षितस्य क्षे
त्रस्या रज्ज्वा रूपा द्विकरणी आयामः पार्श्वमानी भवति यस्मिन् क्षेत्रे तस्य दीर्घचतुरस्र
स्य अक्ष्णि शोवा क्षेत्रस्य या रज्जुः याति र्यङ्मानी पार्श्वमान्योऽभे रज्जुं प्रापिता करणीरूपा र
ज्जुः सा करणी सती त्रिगुणी चिकीर्षितं सम्भमे चतुरस्र क्षेत्रं त्रिगुणं करोति। आपस्तंबे पिब
चयने त्रिस्त्वा वायामस्या उपयोगः। वक्ष्यमाणान्तीय करण्यां वसोत्रामणी वेदि साधिकायां एक

॥श्री॥ निष्ठस्य करणीत्यादि सर्वोक्तश्लोकस्येवायमर्थ उक्तः॥ ॥तृतीयकरणेतेन व्याख्यातं॥ ॥सोद्धाम
रथ्या मुक्ते प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनेति। तत्र प्रक्रमतृतीयं प्रक्रमस्य तृतीयो भागः इति न। किंतु प्र
॥शु०ब्र॥ मं क्रमः तदेव तृतीयांशो या करणी समचतुरश्रीकरोति सोच्यते। सेवचेयं तृतीयकरणी। तदेव
॥२७॥ प्रक्रमश्चेन कल्पितया सौमवद्यावेदिर्मीयते सा सौमिक्या वेदेस्तृतीयांशरूपा भवति। एवं दृ
श्यते। विस्तृतीये यज्ञे तद्विस्तृतीयं वैसौम्यस्य सौत्रमणीति सा तृतीयकरणी त्रिकरणी कथं
नैनेवोक्ता न वति। कथं त्रिकरणी ज्ञाना तृतीयकरणी ज्ञाता भवति तच्छिष्यानुशिष्टत्वया स्त
त्रकृदेवविवृणोति॥ प्रमाणविभागस्तु नवधा॥ स्त्रे त्रिपदः प्रक्रमः पद्यते। त्रिपदप्रमानयाक
रण्या समचतुरश्रीकृते क्षेत्रे नवपदं भवति द्वादशांगुलं च पदमित्युक्तं। तत्क्षेत्रं तिर्यङ्मानी ॥२
कृत्वेपार्श्वमानी कृत्वा ये च त्रिधा त्रिधा विभज्य द्व्यागपरे दक्षिणोत्तरे स्त्रे मच्यतो रञ्चानवधा ॥रा

नवधाविभक्तव्यां।। यद्यपदक्षेत्रफलकोयथैकांशोभवति।। करणी [illegible] तृतीयेनवभा
गः।। तस्य क्षेत्रस्य यात्रिपदाकरणी तस्यास्तृतीयोंऽशो यः पदं सा करणी सप्रक्रमनव
भागसंक्षिप्तेत्यर्थः।। तृतीयेनवमोंऽश इति वक्ष्यमाणात्वात्।। सर्वपदमात्रे।। ।। नवभ
गास्य यस्तृतीये करणी।। ।। प्रक्रमक्षेत्रस्य नवमो भागः समचतुरश्रेरज्जुयारज्जुर्नवभा
गाद्धिकरणी सापार्श्वमानी। नवभागाकारणे चतुर्तिर्यङ्मानीतयोः रज्जुयोरज्जुः कर
णी सतीयत्समचतुरश्रं करोति। तत्र नवभागः क्षयः संक्षिप्तो भवति सैव च तृतीयकर
णी भवति तृतीयकरण्येतेन व्याख्यातेति यदुक्तं।। तस्याः प्रपंचः कृतः।। तृतीय
करण्याः प्रयोजनमिदानीमाह।। सौत्रामण्यां प्रक्रमार्थी।। ।। तृतीयकरणीत्यनुवर्तते।
सासौत्रामण्यां प्रक्रमो भवति एतदर्थमियमुक्ता। तया सोमवेद्या दिमीयते या सैव सासौ

॥श्री॥ मित्यावेदिस्तृतीया यो राकृपा भवेत्। परिश्रितोर्लपदस्यास्त्रयातिर्यग्भावात् तयोरन्त्या
शु०२॥ या भवेन्न। सौत्रामण्यामिमातव्या वेदिस्या सोमवत्तयेति। पदादेन्नस्यास्त्रयापार्श्वे मान
नितिर्यग्भावितिर्यग्भाना तयोरन्त्या यान्तृतीयकरणी सौत्रामण्यां प्रक्रमः इत्यर्थः। एवं च परिश्रि
॥२८॥ च्छक्रतोपि त्रिपदप्रक्रमन्तृतीयां च एव सौत्रामण्यां प्रक्रमस्तेचमित्यमितिगम्यते। किं
न्तु सौमेन्तुद्विपदो भवेदिति। यः परिश्रितोद्विपदः सौमिकः प्रक्रम उक्त [illegible] स्तृतीयभा
गं संक्षेपिकां तृतीयकरणीमाहुः। तन्नपदस्यास्त्रयेत्यादि परिश्रित वाक्यांतर विरोध
पातान्न। तेन चयनवेदि पि सोमवेदिरेव [illegible] अग्निः सोमांगमित्युक्तत्वात्। तत्रत्रि
[illegible] प्रक्रमस्त्रिपदस्तस्य तृतीयभाग संक्षेपिकायां करणी सैव सौत्रामण्यां प्रक्रमः। चय ॥रु॥
नानंतरं वतदेगचेनापिस्मृतो सौत्रामणीपठितेति सैव वेदिः प्रशस्तता॥ द्विपदप्रक्रमस्य त्वन ॥रामा॥
(वा।)

निकासो मवेदिर्विज्ञायइतियुक्तमुपस्थामः अस्याएव चवेदेरुर्वोयचंपरिशिष्टेपठंति॥ अश्व
न्वाभ्युन्द्वस द्रूवंयज्ञेसौत्रामण्यांशास्तुतोवेदिः २ येकर्तुमिच्छतिगिरिभिंदंतितनवेदि
स्रा रिति॥ ॥त्रिकरणीसमर्थो॥ सौत्रामण्यांतृतीयकरण्याप्रयोजनं नवचकथनान्निमिरु
तुक्तेः॥ त्रिकरणीनुकिमर्थमुक्तेति तस्याःप्रयोजनकथनमेतत्तृतीकरण्यार्थेपाक्रमन
वमभागास्त्वथः सप्तमसनीयाः ससमासः त्रिकरण्येव कर्तुं शक्यस्तदर्थमियमुक्ता॥ अथ
वात्रिकरण्याश्चैव समासप्रदर्शनार्था त्रिकरणी तयाश्वमेधे त्रिस्तावपि सिध्यति॥ ॥तुल्यप्र
माणानां समचतुरश्राणामुक्तःसमासः॥ दशकरणीच चाशिरकरणीकथनेनदिग्दर्शनर
प परणकःस्यो युक्तःस्तुल्यप्रमाणासमचतुरश्रसमासः क्षेत्रज्ञानार्थोप्युक्तःपंचकरण्याद्यकथ
नात्सर्वेषांनोक्तइतिचेत्॥ नदीर्घचतुरश्रस्यास्त्वायाः रज्जुःस्तिर्यङ्मानीपार्श्वमानीचेत्यादि

॥श्री॥ नास्त्र्यश्रादिग्दर्शनरूपेण सर्वेषांमप्युक्तास्तैनैवार्थे चैकोनमनेनरूपस्येत्यादिः श्लोकोस्माभिर्दर्शि
॥सु॰वृ॥ तः॥ एतेन चतुरस्रे शास्त्रवितोर्थः स्वयमेवाभ्यूह्य इत्याचार्यप्रदर्शितमन्यथैव चतुरस्रप्रम
पं॰ राणमनर्थकं स्यात्तत्ततश्च पूर्वपद्यादिस्त्र्याशांसमासः साक्षान्नोक्तः तेणामपिप्रकारेंत
॥२९॥ रेणोक्तमेवेत्यस्य यमेवास्यार्थः॥ ॥नानाप्रमाणासमासे अहासीयसः कर्णार्थं वर्षीयमे
पच्छिद्यात्तस्याः स्वकयारज्ज्वाभे समस्यतीति समासः॥ समचतुरश्राणामित्यनुवर्ततोप्य
स्य मात्राणां समचतुरश्राणां समासे कर्तव्ये ह्रस्वतरस्य करणीमानेन वृद्धतरस्यादिग्गत ॥२९॥
करणीतिर्यङ्मानीपार्श्वमानी वैकस्मात्कोणान्निचापच्छिद्यात् चिह्नये दयिकोत्राडयादि
त्यर्थः॥ तस्मादेवकोणाद्रूपच्छिन्नंकरण्याअपच्छेदपर्यन्तं तिर्यङ्मानीपार्श्वमानीवा तस्मा
देवचकोणाद्वृद्धतरस्यान्त्यादिदेशकरणीतिर्यङ्मानीपार्श्वमानीवातयोरक्ष्णयारज्ज्वाप

छेदानुद्धृतरकरणायः स्मे यावत्प्रचस्तापछेदादिकं भागं वाहिःचांकुर्वती अपछिन्नांश्रांनुत्र्यश्रि
क्षेत्रांतःकुर्वती दृत्तान्यत्रचेत्करणी क्रियते तदा साकृसी योऽद्धृतरं च तक्षेत्रद्वयं संक्षिप्य स
मचतुरस्रं करोति॥ पुनःस्तस्मिंश्चतुरस्रस्य उत्कुक्तुस्याभिन्नप्रमाणं चतुरस्रांतरमपि
प्रक्षेप्यं इत्यभिप्रायेणासमचतुरस्राणामिति वक्तुं वचनांतमनुष्टुप्छंदेन व्याख्येयांय हे
याद्वादशांगुलकरणीका अष्टांगुलकरणी कसमचतुरस्रयोः समासे द्वादशांगुल
स्याधोद्विगुणतकरण्यो तिर्यग्भान्यामेकतः श्रोणी रष्टांगुलेषु पछिद्यचतुरंगुलांक
रणीं हित्वा अपछेदत्वात्सर्वमान्याः स्मे यावत्तया स्क्रयान्नयथाऽष्टांगुलतिर्यग्भानी द्वाद ये
शांगुलापार्श्वमानी यस्य तादृशांश्यश्रि क्षेत्रं भवति। सा स्क्रयाकरणी सतायत्समचतु
रस्रं करोति तस्मिन्द्वादशांगुलाष्टांगुलयोः समासो भवति। एवं तुल्यप्रमाणानाम्

॥श्रीः॥ मात्राक्षेत्रसमासस्तूक्तः॥ ॥इति नेमित्तायसोमासुद्रामवेद्रकृतायां रत्नसूत्रवृत्तौ द्वितीय-
॥शु०सू॥ कण्डिका॥ ॥चतुरश्राच्चतुरश्रे निर्जिहीर्षन्यावन्निर्जिहीर्षेत्तावदुभयतो पछिद्य शे-
षं निखाय पार्श्वमानीक्षुचापार्श्वमानीसंमितामक्ष्णयां तत्रोपसंहरति स समासे
॥३०॥ ऽपच्छेदः साकरण्यक्षानि र्ह्रासः अक्ष्णनाकृतसमासानां क्षेत्राणां पृथक्करणमुच्यते॥
समचतुरश्रात्पृथुसमाशात्तच्च ऽल्पसमाशांसमचतुरश्रं निर्हर्तुमिच्छ-
त्यावत्समचतुरश्रमल्पानिर्हर्तुमपनेतुमिच्छेत्तावता करण्या पृथु चतुरश्रस्य पार्श्व-
मान्योः श्रोणीः दृयान्निचाऽपछिद्य विहृत्य पार्श्वमानी ह्रुचातो योः श्रिहृयोः ॥३०॥
श्यर ऽनुप्रसारणार्थं चिह्नं कुनिखाय तं कुर्यात ततोरज्जुः पृथुचतुरश्रकरणीमितेव म- ॥राम
वर्तितां पार्श्वमानी प्रकल्प्य तामेव प्रकाल्पितां पार्श्वमानीं पृथुचतुरश्रकरणी अक्ष्ण

मारामस्त्कुर्याद्रूपोकरणीरज्जुंमितांकृत्वातत्रार्धच्छिन्नंपार्श्वमानीद्वयंकस्यपृथुचतुरस्रस्यांऽयस्तीर्य
ज्ञान्यास्तुपसंहरतिसंपातयतित्र्यश्रिक्षेत्रंकुर्वतीसाततोयोधिकोंऽशस्तितिर्यङ्मान्यांसनिर्हृ
र्षितलघुचतुरश्रकृतहेपभूतापरचतुरश्रयोःसमारूपास्मिन्पृथुनिचतुरश्रेपञ्छेद्योभवतिस
कृव्योंशोभवतितस्मिंस्तत्क्षेसंपातमारभ्यत्र्यश्रिक्षेत्रोतवर्त्तिनापृथुचतुरश्रातिर्यङ्मानीलघु
निचतुरश्रेपृथुनोहृतेशेषक्षेत्रस्यसमचतुरश्रीकरणायाकरणीभवतितयायदन्यच्चतुर
श्रंक्रियतेतंनिर्हृतात्यचतुरश्रकशेषभूतेतद्वत्पृथुचतुरश्रेस्यात्॥ एषनिर्हासोऽपनयोत्पस
मचतुरश्रस्यपृथुतनुत्करणंनिर्दिहार्षितोऽस्यसमचतुरश्रकरणीयत्रपार्श्वमानीयतोनिर्ह्रियं
तेतस्यपृथुनश्चतुरश्रस्यकरणीनुयत्रकर्णस्तस्मिंस्त्र्यश्रिरोसेचेतिर्यङ्मानीनिर्ह्रिपहीणं
तनिर्ह्रासोऽकृतेशेषक्षेत्रकरणीरूपैवभवति। करणस्यपार्श्वमानीतिर्यङ्मानीवर्गद्वयेक्य

× केन वारत्निक्षेत्रफलकमत्ब्रुल्यं समचतुरस्रं निष्ठ्यं यतेव दात्तदास्मिन्पंचारत्निकरणीकपृथुक्षेत्रेयेयस्मि सोऽस्रगतोपक्रमान्ये। तयोः शोः शि २

श्री ।। स्त्वात्। वर्गस्य चतुरस्रस्य क्षेत्रफलस्य रूपत्वात्। यथा पंचारत्निकरणीकात्यं च विज्ञाय रत्निक्षे

पृथु ।। रस ।। त्रफलकात्पृथु समचतुरस्रानुत्पत्तिकरणीं तस्मिन्नरत्निमाने नत्रिसूपौ कृतयोः तत्र श्लोके

त्र रत्नयोर्योर्ज्ञो कुर्यात् तत्र पंचारत्निमितरज्जुरेकतरत्र कुनिहितस्तलपाशात्। यत्रिया अन्यां पंचारत्नि

मितायां संपात्य मानात्रिरत्निपार्श्वमानां कपंचारत्र्यसृष्टया केचतुररत्नितिर्यग्मानां केत्यस्मिंकु

३१।। र्वता एकमारत्निमपच्छिद्य तां संघतति सो कारत्निरपच्छेदः शेषस्य रत्निचतुष्टयं त्र्यस्रं तं तः प

।३१ तिशेषस्त्रस्य करणीतयाऽऽक्रियमाणा समचतुरस्रं षोडशारत्निक्षेत्रफलकं भवत्येवापंच

विंशतिर्हि नवस्य पनीते षोडशा। इति अपनयनविधिः।। ।। चतुरस्राच्चतुरस्रमि ।।३१।।

त्युभयत्र समासमनुमित्यनुक्तमपि वज्ञेणराज्ञेयमेव। तस्येव चतुरस्रचाज्ञा। यत्र चदी

र्घचतुरस्रं कार्यमिच्छन्त्या वायं संप्रमाणं दीर्घं तिविज्ञापराणि यमनाह।। दीर्घचतुरस्रं सम सम

समचतुरश्रं विकीर्षन्मध्ये तिर्यगपछिद्यान्यतरद्विभज्यैतत्पुरस्ताद्दक्षिणातश्चोपदध्यात्तेष भागेन
ति२ नासंपुरयेत्। तस्यापनिर्ह्रासः॥ आगन्तुदीर्घं चेदिति वक्ष्यति। ततो विस्तरद्विगुणायामस्य दी
र्घचतुरश्रस्येदं समासचतुरश्रीकरणं। तत्र विस्तारद्विगुणायामं दीर्घचतुरश्रमध्ये
विस्तरसंमिते आयामे पार्श्वमानाद्द्वये तिर्यक्प्रसारितरज्ज्वापछिद्याऽन्यतरद्धचरम्रं द्वे वा स
मचतुरश्रे क्षेत्रे तिर्यञ्ज्ञान्यो मध्ये प्राच्या रज्ज्वा विभज्य द्विधा कृत्वा तद्दीर्घचतुरश्ररूपमेकं खण्ड
अविभक्तसमचतुरश्रस्य पुरस्तात्तिर्यगायामकमनुपदध्याद्योजयेत्तस्यैव याद्दक्षिणातस्तथ्यप्राग
यामकमुपदध्यादेवं विकोणाद्द्वये योजिते तद्दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रीकृतं भवति किंत्वा
गन्तुयादिग्भागेन पूर्णं तत्र तस्याष्टमोशो मन्यं द्वे वा वर्धितसमचतुरश्रं कुर्यात्तस्य वृद्धं तन्त्रास्य
चतुरश्रो च्चतुरश्रं ति निर्ह्रासेऽप्यन्तिस्तु कुर्यान्निर्ह्रासः कार्यः। यथा दीर्घरज्ज्वा विस्तारेयचतुरश्रिप्रादेशे

॥श्री॥ दीर्घचतुरस्रमध्येति । किं कल्ने द्व्यरत्निकरराशीकं चतुररत्निक्षेत्रफलकं समचतुरस्रद्वयं भवति।तत्र तद्
॥श्रु•न्न॥ तरन्मध्ये विभाज्येप्राच्यामध्यारेखया तथा विभक्ते एकतरस्य द्विदीर्घचतुरस्रे त्र्यरत्निविस्तृते द्व्यर
त्नायामे भवतस्तेद्विश्राप्यति समकल्स्यप्र गच्छ्लि शातस्ति येभागायामतयायोज्ये एवं त्र्यरत्निक्षेत्रगो
मेन्त्र्यरत्निकरराशीकमष्टारत्निक्षेत्रफलकं समचतुरस्रं भवति तत्र नान्तरस्यारत्निक्षेत्रस्याधिक
॥३२॥ स्यागन्यायोज्ञेनानवारत्निक्षेत्रफलकं जातमिष्यते च ष्टारत्निकमेव प्रस्तुतदीर्घचतुरस्रस्य ता
न्मात्रक्षेत्रफलत्वात्तस्यागन्चऽरत्निक्षेत्रस्य चतुरस्रा चतुरस्रे निष्ठिहि ये निस्तुलरीत्याप
नये कृते णरत्निसमचतुरस्रं सिध्यति अस्य क्षेत्रज्ञानं स्यैडपोडनं॥ अतिदीर्घं चेति पीज्ञान्या न२
अपक्षिसांऽपक्षिचैकसमासेनैसमस्यत्रोषं यथायोगमुपसंहरेरित्येकसमासः॥ विस्तारद्वि ॥३२॥
गुणायामाद्प्यधिकमपि दीर्घं चे चतुरस्रं तद्विस्तारद्विगुणायामं यावत्स्वर्ववत्रियं ज्ञान्याश्र

पछिद्यदीर्घचतुरश्रस्यसमासविधिं र्विनासमस्यैकतान्नयेत्सासमचतुरश्रौकरणोनाहतोयिकं
रामपिपुनर्विस्तारद्विगुणायामंयेतिर्यङ्मानीदूमान्याअपछिद्यपूर्ववत्समचतुरश्रीकृत्यप
र्ववत्समचतुरश्रमेलयेत्तद्विगुणोकरणेयेवा।अथवेनेत्वद्विस्तारद्विगुणायामेतांदाश्रावीमध्यस्त्रे
णाद्वयाअपछिंद्याद्यद्विश्राग्विविस्तारद्विगुणायामंभवति।यदितुनतदायावत्मागविस्तारद्वि
गुणायामेतावदपछिद्यसमचतुरश्रीकृत्यपूर्वस्मिन्मेलयेत्।शेषस्याप्युक्तयुक्त्यैकत्यासम
चतुरश्रीकृतस्यधौमैंतत्रक्षेपइतियथायोगत्वाहृ।र्थः।यथायुद्ध्यतेघातेपसेहरेन्नमेलयत्।य
यानवारत्न्यायतंद्यरत्निविस्तृतपदीर्घचतुरश्रंतदष्टरत्निक्षेत्रफलकंतद्विगुणायामं
द्विस्तिर्यङ्मान्याअपछिद्यापछिद्यापरिष्ठारत्निसमचतुरश्रद्वयंकृत्वाद्विकरण्याषोड
षाष्टत्वारत्निक्षेत्रफलकंसमचतुरश्रंकृत्वात्रिषष्टिरत्नितिर्यगायतंक्षेत्रंप्राप्यातियथा

॥श्री॥ न्यासः छिद्यसमस्य समचतुरस्राकृतेर्नानाप्रमाणसमासेन समस्तोद्देशमन्यत्रापि । अयमेव
सु०प्र॥ समास इति नाम्ना व्यवहारार्थं एकसमचतुरस्रक्षेत्राकृतेकरणरूपः समासः व्यवहरिष्यति
इहि एकसमासेन समस्यसर्वमर्मिलितथाकृतिं कुर्वेऽत्यादि॥ क्षेत्रज्ञानप्रयोजनमात्रं॥ समच
तुरस्रो दीर्घचतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये रज्ज्वाऽपच्छिद्य विभज्येतरत्खण्डरस्ताद्धुत्तरतः श्रोणिद्
॥३२॥ ध्यात्रैहि[illegible]मुं वेदु पायोग मुपसंहरेदिति व्यासः॥ समचतुरस्रो दीर्घविस्तारद्विगुणायत दीर्घ
चतुरस्रं कर्तुमिच्छेच्चेत्तदा समचतुरस्रं कोणाद्यगतया रज्ज्वा कर्णसंगेणार्ध्या विभ
ज्य एकं भागं कोणादरज्ज्वार्द्धनीतेन स्रजेरागुनार्द्धयालं [illegible] क्षेत्रतुरीयचतुरस्राणे र ॥३३॥
दमिदं भागद्वयं व्यत्यस्यार्द्धतरस्या रज्वे कपार्श्वमानीकस्याद्धो [illegible] पातपायोऽयं
था रज्जुयार्द्धं कोणागस्त्रमानेतिर्यञ्ज्ञात्याद्वोऽपरतः स्थातामपरावपार्श्वमानी [illegible]

यास्त्रमानैव भवति। कर्दिक्यु किंचेतक्षेत्रं दीर्घं विस्तारद्विगुणायतं सिध्यतीति क्षेत्रज्ञानमात्रे
प्रयोजनं॥ यद्विचविषमे चतुरस्रे विस्तारद्विगुणायतदीर्घे चतुरस्रे विकीर्णितं न समं तद
तद्विषमे एवोक्तेः कसमासरात्योपसंहृत्य समचतुरस्रतां नीत्वा तत एव दीर्घचतुरस्रे कुर्या
दित्यर्थः व्यासः समचतुरस्रस्य दीर्घचतुरस्रतया प्रसारणं॥ प्रमाणं चतुरस्रमादिक्षा दन्यत्र अन
दिक्षे समचतुरस्रमेव प्रमाणं भवति। यथा धिष्ण्यानां आदिक्षा त्वन्यत्प्रमाणमेऽङ्गलादि भवे
ति यथा गार्हपत्यचितेः। एतद्वसंभ्यादिस्वरसायनार्थमप्युपयुज्यते। द्विःप्रमाणा चतु
ष्करणी त्रिःप्रमाणा नवकरणी चतुःप्रमाणा षोडशकरणी। उक्तानां करणीनां क्षेत्रफल
स्य चनाया नुक्तानां साम्यस्य सिद्धेः क्षेत्रज्ञानाय इदमुच्यते। द्विःप्रमाणा यस्याः सा द्वित्करणी कि
यतेतरात याकृतं समचतुरस्रे चतुर्गुणा क्षेत्रफलं भवति। यथा छद्द रज्ज्वा करण्या कृतं द्वे

॥श्री॥ त्रं चतुरस्रं त्निक्षेत्रफलं स्यादिति। एवं त्र्यरत्निकरण्याकृतं समचतुरस्रं नवारत्निक्षेत्रफलं
मु·श्री॥ भवति। तथा चतुररत्निकरण्याकृतं समचतुरस्रं षोडशारत्निक्षेत्रफलं भवेत्। एतच्चे
त्रप्रदर्शनम्। यावत्प्रमाणारत्नेर्भवति तावतस्तावतो वर्गा भवंति तान्समस्येत्॥ यत्
वं प्रदर्शनमुक्तं देवानुक्तोदाहरणेऽपि बोधयितुं विचारयति॥ यावद्गुणा रज्जुः समचतु
॥३४॥ रस्रीकरणी क्रियते तावतस्तावतो वर्गास्तत्क्षेत्रफलरूपास्युः वर्गो नाम सदृशद्वि
घातो यथा पंचगुणा पंचविंशतिः पंचवर्गः तेन पंचगुणा रज्जुः करणीकृता यात्स
मचतुरस्रं करोति तत्पंचविंशति क्षेत्रफलकं स्यादेवं त्रिषड्गुणया कृतं षड्त्रिंशत् क्षेत्र ॥३५॥
फलकमित्यादि ज्ञेयं॥ अर्द्धप्रमाणेन पादप्रमाणेन वि चीयते। वर्गस्य मूलं कारयिके
न दर्शनादर्याऽदिमानया रज्ज्वा कृतं समचतुरस्रमर्द्धादितोऽधिकं कृतं मा विज्ञायीति ॥राम॥

कारुणिकैनस्त्रकृते तदुच्यते ये भिन्नराशितं नविरुद्धास्तान्प्रति अर्द्धमानयारज्वापक्षे
त्रे समचतुरश्री क्रियते तद्यस्याद्र्धमिमा सारज्जुः तया करण्या यावत्समचतुरश्री
क्रियते तावता क्षेत्रस्य पादस्तुरीयो भागो भवति अर्द्धस्यार्द्धं तुरीयपाद एवं द्विवर्गः॥
तृतीयेन नवमांशः एवं करणी तृतीयभागेन करण्या कृते समचतुरश्रे तत्करणीच
तुरश्रान्नवमांशो भवति अर्थाद्गुणस्य चातोहि नवमांशः ॥ चतुर्थेन षोडशी
कृते [illegible] षनिह्रासः ॥ ॥ तथा करणी चतुर्थांशेन करण्या कृते समचतुरश्रे षोड
शांशः क्षेत्रफलके भवति एषनिह्रासः अत्यक्षे प्रसाधने ॥ ॥ तस्य पुरस्ताद्दुले शा
स्त्रो पादस्य नवमांशः स्य षोडशांशः तादृश्य पृष्ठे बादरपकर्षः चार्थे कर्तव्य स्तदर्थे
मिदा तस्या निह्रासस्य क्षेत्रा देशांतरा पनयस्य ज्ञानादेवं तु मुक्तां चतुरश्राच्चतुरश्रांते

मा २ वि २

॥श्री॥ गुरु लिङ्गिहीये नित्यादि तत्र विस्तरत्वात्कौनीयः क्षेत्रस्वरूपोत्पत्त्यवसरे तत्र पनप्तन विधिः॥
पूर्वोक्तः स्मारितः पुनः स्मारितः॥ यावत्प्रसारे रज्जुर्भवति तावद्ध्रासो भवति। यावत्प्र
॥३९॥ मारण रज्जुर्भवति तावतः स्तावतो वर्गो भवतीति क्षेत्र वृद्धिः पूर्वोक्ता॥ तस्मादेव वृद्धि
क्रमानुकरण्या यावत्तियो यावत्तियो त्रः करणी क्रियते तावत्तावद्गमित प्रश्
॥रम॥ न क्षेत्रां त्रां सांसां सक्षिप्ता ति नियम निःसमवृद्धिः एतेन करणीपचयमात्रे क्षेत्र
स्य पंचवृद्धि श्रोत्रः स गच्छति करणी षष्ठ्या त्रोल क्षेत्र षड्गुणा इत्यादि युक्तमपि ज्ञेयं॥
चतुरस्रं मंडले विकर्णं न्यस्यादेशं निपात्य पार्श्वतः परिलिख्य तत्र य दृतिरिके भ ॥३५॥
वति तस्य तत्तियेन सह मंडलं परिलिखेत्तस्समर्धं॥ स भवचतुरस्रं क्षेत्रं मंडले व सा घनोपा
र्तुमिष्टं तस्य समचतुरस्रस्याङ्कया स्त्रद्वये दत्वा तत्संपातान्मध्यादारभ्य

कमयावद्दस्तयाईस वर्तितत्पार्श्वमानेन करण्याईस्पेशामध्यार्द्धयासिद्धापरिति
खेचि कृयेत्तानथ्थिछाकृछेषं यत्तस्यान्कृती यात्रां करण्याद्दु विकृत्ता वर्द्धयि चा ताव
ताव्यासेर्द्धनष्टत्ते भमषे लद्दत्ते तत्सम चतुरस्रे समं क्षेत्रफलं स्यान्नायथाषोड
शांगुल करण्या कृतस्य सम चतुरस्रस्य मध्यार्द्धसे यावदद्दस्तयाईस मे कादशां
गुलानि तच्च पार्श्वमानेनाऽष्टांगुलेन विकृत्कृते शेष अंगुलत्रयं तस्य कृती यां
त्रामंगुलं करण्या कृतं स्य सम चतुरस्रस्य र्द्ध ष्टांगुलवर्द्धयेत्तानवांगुलेन व्यासा
र्द्धे तेन कृत मण्डलं मष्टादशांगुल व्यासः षोडशांगुल करणीक सम चतुरस्र तुल्य
फलं अत्र विशेषो वार्तिक उक्तः। करण्याईमा ष्टमांशा व्य करण्याईन मंडलं
व्यासमयेत् क्षेत्तद्दतुल्यं चतुरस्रे शांतसातो करणी शोडषांगुल तदर्द्धं मष्टांगुलानि त

॥श्री॥ध्रुव तस्याऽष्टमोंशोऽङ्गुलं तत्र स्वकरण्यार्द्धनवांगुलानि तावता व्यासार्द्धेन यद्वृत्तं तद्धु
॥राम॥ करणीकृतसमचतुरस्रेणातुल्यफलं मात्रात्र करण्यार्द्धमौष्टमांशः स्वसप्तमांशोनश्चो
॥ क्रियते तदा अतिसूक्ष्मतयातीत्यपि वार्त्तिकमुक्तं मण्डलं चिकीर्षन् विष्कंभे पुनर्दश नवीस
॥३६॥ भागान् कृत्वा वुद्धेरेखेषः करणीमंडले स्वे चतुल्यदोषफलं तया समचतुरस्रीकर्तुमिष्य
॥ तेवश्रं तदाह तस्य विष्कंभे व्यासपंचदशांशाधिक भक्ते भागोऽस्याष्टपञ्चदशभाग
समचतुरस्रीकरणीमानं यथा पूर्वं तत्र विष्कंभोऽष्टादशांगुलानि किंचिन्न्यूनानि
तस्य पंचदशांशः किंचिन्न्यूनेनैव मात्रांशद्वयमंगुले तद्द्विगुणं अंगुलद्वयं पंचमांशद्वये ॥३६
वा किंचिन्न्यूनत्यक्ततांशोषः किंचिन्न्यूनषोडशांगुलाकरणी अत्योतरचाद्दोषः पराश्रे
ऽऽशांगुलमिति सिध्यते अत एव वार्त्तिकमुक्तं तत्र व्यासनवांशं वा परिहृत्याथ ताव
ता करणीचतुरस्रार्धमत्यंशे वांतरेच्छिद्रा इतो व्यासोऽष्टादशांगुलः किंचिन्न्यूनः त

वक्रवि

नव मांशोगुले द्व्यं किंचिन्न्यूनं २

तेत्यकान्येषे पोडशांगुला करणी कार्या ॥ ॥ इति नेमिणीयमोमसुप्रमचंडकृता
यां ऋऽल्वसूत्रवृत्तौ तृतीयकंडिका ॥ ॥ द्रोणचिद्रथचक्रचिके विमुञ्चावि
द्रुभयतः प्रउगः समुह्यपुरीष इत्यस्य पः द्रोणाकारा दीर्घचतुरस्रा चितिर्द्रोणा
चित्ररथचक्राकारा वृत्ता चिती रथचक्रचिद् उद्धायमानके कपक्षाऽकारा चितिः
के कचिरा एवमेवानुक्तेऽपि ऋपिरस्येन चित्प इल चिती वाच्यो प्रउगरथागम
ऽमंगं तत्र्यस्रि तदाकारा चितिः प्रउगचितिः अस्मिन्नुपमुदरसैवाल्पः मोगमिति
तं स्सक्मा स्द्दय मुभयतः प्रउगा चितिः पुरीषमन्यत आनियचसमस्ताहीक्रि
यते समुह्यपुरीषा चितिः पुरुरीष मन्ति कृत्वा तावेद्व चतुरश्री तरपुरस्ताद्दु
ति विस्तारद्विगुणायामद्विगुणश्चेत् दीर्घचतुरस्रं भवति ॥ तस्य तिर्यङ्मान्ये

॥आनुमा॥ त्रिका॥ एते ऽग्नयः स्वस्मिन्यत्र आतिप्रसीयते तानि छकाचितस्थानान्युपचारादग्निशब्देनोच्य
ते। एते चाग्नयः शतपथेऽस्य चिताः शाखांतरकल्पेषु च चितास्ततः आचार्येण क्षेत्रसमासेऽदर्शि
॥३७॥ न सामान्यं च उक्तो। अत्र शाखायां तु सुपर्णचितिः श्येनचिता तत्क्षेत्रसमासमङ्गेन वक्ष्यति
इत्यग्निना सुहृत्त्वाः कृतस्तस्त्वनु क्षेत्रक्रमेते क्षेत्रसमासमाह॥ द्रोणो यावानग्निः सपक्षपुच्छ
विशेषस्तां समचतुरश्रं कृत्वा द्रोणस्य विभागो वक्ष्यमितिश्चेका। द्रोणचितिर्भेदः यावानग्निरग्नि
ष्ठस्थाने सपक्षपुच्छविशेषं यावत्क्षेत्रसार्द्धसप्तपुरुषं हि भवति तावद्द्रोणाकेरतया चेनुमिर्द्दि
ष्टो नाम प्रमाणसमासः इत्युक्तौ। त्वापरस्तोपुच्छौ चातर्भाव्य समचतुरश्रीकृत्य तस्य दशमो भागो द्वि
तं प्रकारमत्यं समचतुरश्रक्षेत्रे तत्रैव मेयते। प्रकारमाह। तद्दशमेनापच्छिद्य यापच्छिद्येत ॥३७॥
समासेन समस्य निर्हृत्य सर्वमग्निं तथा कृतिरन्वापुरस्तात्पक्षाद्वोपदध्यात्॥ तत्समचतु ॥राम॥

श्रीकृत्तसर्वमग्निस्थे त्रं तिर्यग्भागयोः पार्श्वमान्योर्वर्धितामागान्कृत्वा रत्नायामादिचाद्विन्वाय
त्रा मध्यांशं मति दार्ढ्ये येत्तिर्यग्भागान्याऽपच्छिद्यापच्छिद्य इत्युक्तः । घस मासरीत्या सम चतुरस्री
कृत्याग्निक्षेत्रं ऽनिर्हृत्य प्रथक्चाशिष्टं सर्वमग्निं द्रोणाकारं कृत्वा निर्हृतं द्रोणमंसं सेहृत
ताकारतया द्रोणाग्नेः स्यपुरस्तात्पश्चाद्द्रोणपदस्याद्धोऽर्धेन ऽपच्छिद्यऽपच्छिद्य इति वीक्षा
तिर्यक्पार्श्वमानीद्वयाऽपच्छेदस्थानयोर्विवर्धनया । अथवा तिर्यग्भागान्योः पार्श्वमान्योग्य दे
द्रतायाति भागापेक्षया । तेन शतमंशाः कृता भवति । ततो द्रोणाद्रोणाकारस्यऽस्थाने सम
चतुरस्त्रीकार्यस्ति दृत्तौ ॥ मंडलेष्येवं । ॥ वृत्तमग्निं चरथचक्रचितौ ॥ मंडलाकाराय
हृताधिकपक्षे शेवदेशामांशं हृतं पूर्ववदेवकृत्वा पश्चात्पुरस्ताद्द्रोणपदस्यार्धात् । अत्र वृत्ते
२॥ प्रसाधिद्वयाकाराकिर्त्व्येति शेषः । तत्र करणांशो यो चातुरंश्रं मंडलं विकीर्ष नित्यादि
ना ॥ ॥ प्रउगया वाग्निः सपरमुह्यवि शेषतावद्विगुणा चतुरस्रंकृत्वाय

शुद्धं॥ पुरस्तान्मकरशी मध्ये शंकुर्यौ च श्रोण्योः ः सोर्मिं सपक्षपुच्छविशेषरआग्नेः क्षेत्रस

३८ ॥ मचतुरश्रीकृतं द्विकरण्या द्विगुणीकृतं पुनः क्षेत्रसमचतुरश्रीकृत्य तत्र यापूर्वं तस्मिंस्ति

र्यङ्मानीकरणीतस्या मध्ये शंकुरेको द्वयोरेव श्रोण्योः एवं शंकुत्रयं निखायते च यन्मि

क्षेत्रं द्विगुणा समचतुरश्रं आईं ज्यायमासे यं डापुउगं मितिः ३ भयतः डपुगे तावदेव ई

चतुरश्रं नयाकरणी मध्ये पुरो कृ वः समीपेः।३ भयतः प्रपुगे थितिविशेषे सपक्षपु

छेमनिं चतुरश्रीकृत्य तावदेव चतुरश्रीतरं पुरस्ताद्दैर्घ्ये रितिविस्तरे द्विगुणायामं द्विगु

णा क्षेत्रं दीर्घचतुरश्रं भवति। तस्य तिर्यङ्मान्योः पार्श्वमान्योश्च मध्येषु वन्याः यांकव ३८ ॥

स्त्रेषु पातितस्तत्रैस्त र्दई भूमिसु भयतः प्रउगाकारा क्रियते सपक्षपुच्छामि क्षेत्रमितैव वस॥

स एष समाधिः क्षेत्रकरणप्रकारः॥ प्रउगं चतुरश्रं विकीर्णन्मध्ये प्रांच मपाछिद्य विपर्य

स्येतरत उपधाय दीर्घचतुरश्रसमासेन समस्येत्समाधिः ॥३॥ गतुकेन्यद्विक्षेत्रं समचतु
रश्रीकर्तुमिष्येत तेन तदायतिर्यङ्मानीमध्यात्पूर्वे त्रिकोणाग्रं यावत्स्यात्कृत्वं तत्र लाञ्छि
छित्वा स्वकेभागमःप भागस्य पार्श्वे व्यस्तं कृत्वा ते धायोजये यथा यस्तिर्यङ्मान्यद्भिर्मितं
प यांपिति र्यङ्मानी भवति । मध्यसूत्रमिते एवं च पार्श्वमान्यौ । एवं दीर्घचतुरस्रं कृत्वा
तस्य विस्तरद्विगुणायाम दीर्घचतुरस्रस्य समचतुरस्रीकरणमुक्तेरीत्या दीर्घचतुरस्रं स
मचतुरस्रं चिकीर्षन्नित्यादिक्रया । अथ मेकैकेणां समासः ॥ ३ ॥ मयतः प्रउगे चेन्मध्ये ति
र्यगपच्छिद्य एवं तत्समस्येत् । उभयतः प्रउगे त्र्यश्रिद्वयसंयोगरूपं वेदेस्त्रैतदाम
ध्येतिर्यङ्मान्याऽपच्छेदं कृत्वाप एवं व दितित्र्यश्रिद्वयमूर्ध्वाधस्तुं मध्ये प्राव मपच्छिद्य
विपर्यस्येतरत उपदध्यादिति दीर्घचतुरस्रं कृत्वा तस्योक्तरीत्या समचतुरस्रो

३१॥ करणी त्रिदिक्करणीसमासः ॥ एतेनैव त्रिकरणीसमासो व्याख्यातः ॥ ॥ यत्र त्रीणि त्र्यस्री
२॥ णयेकसमचतुरश्रीकर्तुमिष्यते तत्रापि पूर्ववैकेच्यस्री दीर्घचतुरश्रीकृत्य तन्मध्यगतो
स्त्रीचकरणांश्च दृश्येत त्रिकर्णक्षेत्रं दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं चिकीर्षेन्नित्यादिनाच
तुरश्रीकुर्यात् । एवं चतुरश्रीकृत्य तानि वा त्रिकरण्या समस्येत् ॥
पंचकरणीनां । एतेनैव समासो व्याख्यात इति एवं शासं बंधः । यदि पंच त्र्यस्राणि स
स्तदो भयतः प्रउगीत्याद्ढे समस्य द्विकरण्या वत्वारि समचतुरश्रीकृत्य पंचमत्र्यस्रि
चतुरश्रीकृतं तत्र क्षिपेत् । प्रउगत्र्यपछिद्यकरणीनां । यदि करणी एकविधस्तत्य ॥३२॥
एवं पंचानामपि त्र्यस्रीणां तदा द्वे त्र्यस्रिणी प्रउगे ऽपछिद्य दीर्घचतुरश्रीकृ
त्य तयोर्दीर्घयोर्दीर्घचतुरश्रयोः समचतुरश्रीकरणरीत्या समासं कृत्वा पंचमं त्र्य

स्याः । त्र्यपि समचतुरस्रीकृत्य तत्र क्षिपेत् । यदि तु भिन्नमानाः कर्णाः पंचानामपि त्र्यस्रीणां त
दा प्रउगे पच्छेदेन दीर्घचतुरस्रितानऽसंभवतीति पृथक्सवर्णाः त्र्यस्रीणि समचतुरस्री
कृत्य तेषामुक्तविधिना समासः कार्यो नानाप्रमाणासमास इत्यादिकेनाद्विकर्णो नाव
समचतुरस्रे प्रउगे यादृशं चानामपि त्र्यस्रीणां द्विविधः कर्णः । द्वयोरेकस्त्र्यस्रयोरन्यः
पंचचतुर्णामेकैकस्याऽन्यः । तदा यथासंभवमेकैकेविषमकर्णं क्षेत्रं समचतुरस्रं
कृत्वा तयोर्मध्ये ह्रसीयसः करणावर्षीयसः समचतुरस्रस्य करणीमपहाय नानाप्र
माणासमासोक्तरीत्या समासः कार्यः । चतुःकर्णसमासस्तु सुज्ञान इति प्रपञ्चितः । दिग्मात्रे
त्रैव दुक्तमधिकानाप्येवं यथायोगं समासः कार्यः ॥ ॥ इति नेमिणीयसोमसुंद
म२ मलद्रकृतायां सुल्वसूत्रवृत्तौ चतुर्थकंडिका ॥ ॥ उत्तरेषु पुरस्तात्प्रोद्धयेनैकरात्रवि

॥सुत्र॥ यादित्येतदुक्तमः॥ सार्द्धसप्तपुरुषक्षेत्रः प्रथमोऽग्निः सप्तविध इत्युच्यते॥ सार्द्धैकपुरुषक्षे
॥सम॥ त्रः सपुरुषचतुर्द्दशांशस्तु द्वितीयोऽस्त्वष्टविधः नामास्य चतुर्द्दशांशौ सैकपुरुषार्द्
ध्या सार्द्धैकोत्तरशतपुरुषपक्षेत्रस्त्वेकशतविधनामांतिमोऽग्निरिति पंचनवतिरस्य
॥२०॥ न भेदाः। अथ प्रथमे चैव सचतुर्द्दशांशौ रितिषोडशापुरुषक्षेत्रोऽग्निरुक्तोऽग्निरन्यः पक्षाव
तितमः। त्रिगुणोपि यस्तत्रोक्तः स स त्रिभिः पुरुषारत्निविंशांशोश्चतुर्विंशतिपुरुषक्षे
त्रफलकः। स पंचनवतितमः। तत्र सप्तसपुरुषाग्निक्षेत्रसाधनं कात्यायनेनाद्विपुरुषांरज्जुमे ॥४०
त्यादिनाकल्पसूत्रेणोक्तं। अथ चतुःपुरुषास्तु द्वयः प्रदर्श्यते। आद्योऽग्निर्द्विगुणास्त्रिगुणो
भवतीति सर्वसमासः। अथ प्रथमे चैकल्पसूत्रेण मायोऽग्निर्द्विगुणास्त्रिगुणा एकविंश
तिविधइति॥ तत्र द्विगुणाये त्रिगुणाये च सर्वोपि संचिमानः आद्योऽग्निः समस्यते॥ सद्वे

सप्तपुरुषसंक्षिप्तिकाकरण्युपायैतेति तयासप्तपुरुषक्षेत्रफलं समचतुरश्रमुत्पाद्यते
तत्र करणी। सप्तांशानि सप्तविंशतिः पादानि पंचयवाश्च तयायत्समचतुरश्रं तत्सार्द्धस
प्तपुरुषक्षेत्रफलं स्यात्। तस्याः स्फुटार्थं तृद्विकरणी तयायत्समचतुरश्रं क्रियते तत्पं
चदशपुरुषक्षेत्रफलं भवति॥ एवं त्रिकरण्यास्त्रिगुणां सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषफलक्षेत्रं
समचतुरश्रं भवति। तत्र द्विककरणी द्वियवोनं नवांगुलाद्विपिकाष्टात्रिंशत्पदा भवति।
त्रिकरणी चतुर्द्वियवाधिकपंचांगुलोपेतसप्तचत्वारिंशत्पदा। अथ यदि त्रिगुणाभ्यो रा
नः करणी द्विपुरुषो तिव्याः वहतात्स्फुटं नुच्यते सप्तमांशाः क्षेत्रफलस्याभिधानं लभि
ष्येते। आत्मनः करणी सेवरज्जुद्विपुरुषामता द्विगुणोपचरद्द्वापुरुषात्मकस्य क्षेत्र
स्य समचतुरश्रस्य सप्तमांशेन क्षेत्रफलं संप्राप्तं चतुर्गुणां कायं तन्मूलमात्मकरणीत

श्रीगुरु॥ तस्याद्विगुणतारज्जुमिन्वेत्यादि क्षेत्रमाद्यास्नेः कल्योक्तसुल्वामातव्योसावर्द्धगुणोपकोन
राम॥ त्रिंशोत्तरः मात्र्यंगुलाधिका सार्द्धद्वियवोपेता भवति। त्रिगुणो नु सदृशांगुलपंचत्रिंशात्पर।
सप्तार्द्धद्वियवोपेता भवति। आभ्यां सपक्षपुच्छमग्निद्वयं निर्माय पक्षपंचमांशमधि
॥४०॥ मानमुभयत्र पक्षयोः वर्द्धयेदेतेपुच्छदशमांशानुपुच्छावधिमानं वर्द्धयेत्। द्विगुण
यान्तु रज्ज्वात्मचतुर्थांशमात्रोपक्षेपुच्छं च कार्यमधिमानस्य पक्षयोरनं कार्यमिति मिश्रा
ः। ननु श्रौ द्विगुणाक्षेत्रफलपंचदशांशायुक्तगुणान्नूलमात्मकरणीसमाविपेदृष्टा
तद्दृष्ट्यास्थमेवं। तथाकृत आद्योग्निर्द्विगुणोपर्धर्द्धशाविधिः स्यात्स च वक्ष्येदशाविधत्वे ४०॥
नैवानिर्दे छव्यः स्यात्त्रिगुणोह्येकविंशतिविधः स्यात्तत्त्वैकविंशतिविधः स्यात्सप्तमेवे
त्रिगुणात्पक्षपुच्छयनमसंगतं स्यात्। अतउक्तरीत्यैव साधनमाबद्ध्यानयोः पवि

तुर्ईशविंपस्यस्थायेकं विंशतिर्विपस्य साक्रमान्त्रूह्नेया इतरान्तु पदेशादनुपपत्य
भावात्स्थाद्विपुरुषां रज्जुमिमीतेत्यादि कात्यायनेनाग्निनक्षेत्रसाधनमुक्तं। तत्र यासं
ख्या भाष्यः॥ आत्मानेव चतुरस्रवक्रज्ञगुणोत्तकोणाजौ दिगतौ मध्ये सपातितादि
कनुचतुः कर्णीतरातलुषेः। प्राच्यापश्चिमनिस्रतावुभयतस्तदगतौ पक्ष्यो मानं तत्र
सपेचमोत्त्रापुरुषः। पुच्छे दशांशान्वितः। अपतत्स्त्रगतो विशेषा उच्यते। च्यंश्मोरात्म्येरो
संकोच्य वितस्तेः पक्षपुच्छयोः। संधिस्थानेथ तन्मात्रमिष्टयां तेविकारायेरा अप्ययोप
र्यपादेकं क्षेत्रे चतुरंगुलमुत्सृज्येत्रा वर्द्धयेत्तावदंतेषु चितौ नामिष्टकास्विति। पुरुष
दर्मानमुक्तं। तत्क्षेत्रे परितो मितौ वहिः समांतरे रवातेष्वायेयास्तु परिश्रितः। उच्यौ
स्तोः त्राधीरारकपायिष्ठपुग्मद्विशातीमितोः। सचतुर्शविति वीत्रिशतीतदन्वरोवेंद्या

।श्रीसुत्र नर्यतःपांत्यांतरालेवर्द्धयेद्दिक्षायांनिवर्त्ताउत्कृष्टस्यकोशोत्तुपश्चिमेकथितास्तप
राम॥ ङ्घानामिस्तुवोन्मानात्प्रिष्टकोस्विक्षितिस्थ्रइष्टकाःपरिस्थितेमाएकविंशतिविध्ये
भवतीतिपुनुषाभ्यासः।सप्तविधानग्निक्षेत्रेएकेकपुनुषोयापंचकन्या२ष्टविधाः
४१॥ मनयपुंमुत्वाद्यास्तत्रचतुर्दशपुरुषावापिश्लकेतेएकविंशतिविधोभवतिपुनुषाय
पमेवाश।पुनुषाभ्यासेयावानग्निःसपक्षपुच्छविशेषःस्तावच्चतुरस्रंकृत्वातस्मिन्नु
नुषप्रमाणमऽवरुध्यात्रापक्षाभ्यांपुच्छेनचविशेषणावाऽधिमानाख्येनसहवर्तं
तेसपक्षपुच्छविशेषःस्तंतारइशंप्रथममग्निक्षेत्रेसमविधस्यनानाप्रमाणासमा ४१॥
सेनसमचतुरस्रीकृत्यतस्मिंस्ताधिमानेपुनुषक्षेत्रंअवरुध्यारत्निकिपेत्॥
नानाप्रमाणासमासेनेषानत्रसाधिमानपुनुषमानंतक्षेत्रफलंतत्करणीये

चोलेवर्त्तिको चतुरंगुलसप्तमलवासाप्या विंशतिशतचतुष्टयोपेता कररसी सारत्नि
शतंपुलास्यपादिनवांगुलैः साकेचतुरस्त्री कुरुते सा सहाधिमानं नरं सुसमं ॥ ३
तःपुरुषं एयकृत्याह॥ समस्तपंचदशभागान्यो चाद्वावेकसमासेन समस्यत्सपुरु
षः॥ अथोगे सोधिमाना अष्टपुरुषान्प्रक्षिप्य समचतुरस्रे कृते तत्समचतुरस्र
पार्श्वमान्योत्त्रिर्यग्भान्योर्वापंचदशधा सममपहिंद्वे द्वे पंचदशांशौ दीर्घचतुरस्रो
एकसमासेन समस्य चतुरस्रीकुर्यात्सपुरुषो भवति। व्याख्यातरं तु समस्तं साधि
मानकेन मेकेपुरुषं पंचदशधा विभज्य द्वौ द्वौ पंचदशांशावाद्यौ ङिः सप्तपुरुषेषु
प्रक्षिपेदिति चतुर्दशपंचदशांशाः सिमासिषं तु पंचदशांशांपंचधा विभज्य द्वे
द्वे पञ्चाधिमानयोरेकपुरुषाधिमाने क्षिपेत्स आत्मनि चतुर्दशस्थितःपुरुषश्चेन व्यवहार्यः

॥श्रीमुहू॥ पस्नपुत्रषु स्वत्रिधा किमर्थमयं साधिमानः पृथुत्वा पृथक्त्वेन समचतुरस्रितो दर्शितस्त
॥राम॥ त्र्यश्रयो लनमात्॥ तस्य दृत्रांमे नपाद मात्री भवति पंचमे नवहस्ता। तस्य साधिमान
पृथुत्वस्य समचतुरस्रस्य या करणी तस्माद्द्वात्रामोंशः पार्श्वकोयः करणी क्षेत्रफल
न्तु न्नात तमोंशः प्रथा पृथुत्वस्य तथा पृथुत्वकरण्याः पंचमांशे नवहस्ता करणी भव
ति। क्षेत्रफलम् पृथुत्वस्य पंचविंशतितमो न्नोद्वहस्ती द्विग्रहांशो नैवैतद्रूपादोना वृहतीक
॥४२॥ रणी पश्चात्करण्या द्वे पादभागा करणी तद्द्वे चतुर्भागा करणी दीर्घचतुरस्रस्तत्र वृ
हत्य द्वे चा द्वे ह्रस्वत्य द्वे पश्चे पादभागा द्वे मद्वे पादभागा द्वे मद्वे पादभागा॥ जंघामात्र्याया ॥४२
मापादमात्र्यो त्रिविस्तृतिस्त्वद्वद्वौ। वृहत्याः पामा जंघामात्रा विस्तृतिस्तत्र त्रिसारिणीति।
वक्रानुवार्त्तिकौ न्नया जनमा। यथा॥ सुरन्ति मात्रे धा पार्श्वा तावद्विस्तृतिरप्ययः॥॥

पार्श्वात्सहलार्लिसद्म्गुलयानुमितिः। यच्चयतो यो व्यासाग्रं याव कर्षाभ्यन्तुर्दन्ना। अ
गुलानि तु वक्ष्यमाणस्तुव्यस्तयं त्रैराशिकापेयेन्। यावत्प्रदेशस्थावयवस्य सामर्थ्येन यो विवितः के
तइति। केचित्तु पुरुषमात्रे निरूपिमानेव हूनीयं व्याख्यांति। मन्ना। तदधिमानस्यपृथ
गवइनं वक्ष्वं स्यान्। अधिमानावहूनेनुष्ठति विशेषः। अतः साधिमानपुरुष
प्रश्नेय व्याख्यावक्ष्यमसी। साधिमानेविद्यपुरुषषुष्किपेषु पस्त्रे त्रै संपन्नां ततश्री
त्मपक्षपुच्छरचनाप्रकारवार्त्तिकउक्तः। यथा। अग्निक्षेत्रफले छंदोयोक्तः पंचद
शोभवेन्। तन्मूलमात्मकरणी रज्जुर्द्विपुरुषा वसा। अर्द्धमात्मकरण्याः स्याद्विहृतिः
पक्षपुच्छयोः। स्वपंचमोंशाधिक्यसा पक्षयामसमितिर्भवेन्। सोऽवस्थ दक्षामोत्तराख्या
पुच्छयामसमितिर्मतेति। प्रकारांतरमाह। पुरुषवापंचमेनोन्नयतोपरिहरपेचमाग

॥श्री॥ तस्य तस मध्यतृतीयो निर्ह्रस्यते तस्मिन्नुत्तुषप्रमाणो वर्द्ध्यादित्यपरं॥ पुरुषक्षेत्रस्याभ्युद्य
शु॰॥राम॥ यप्रकारांतरमेनु। ततस्त्वनायवाक्षाह्वः। साधिमानंपुरुषमिति सैकाभ्यर्धमानीषु समपं
चपंचधा अपच्छिद्य पंचविंशतिं समचतुरश्रीकृत्वा तेषुपंचभागानेकं पंचमांशान्नपञ्चे
।४३॥ चकरण्या समचतुरश्रीकृत्य ततश्चतुरश्रात् तृतीयभागमनीपनीय त्रीशो माजेः
पुनः समचतुरश्रीकृत्य साधिमानेपुरुषेनानाप्रमाणासमासेन समस्य सोऽच्छि
याद्रो पुरुषो भवति। तस्य दशमेन पादमात्री भवति। पंचमेन चहतीत्यादि समा
नांक्षत्रविशेषः परिशिष्टे हस्ते पाकत्रौ षाभ्यां द्वात्रिंशद्भागाभिरष्टका। तस्माद् ॥४३॥
ईश्मासानुकार्यं मानाधिके च पुष्यैरिति। पादभागाद्यर्वरेष्टकाकरण्या द्वात्रिंशद्भ
गोयं त्रैवर्द्धनीयः॥ सहितेशोषपाकाभ्यां हीनो भविष्यति पद्या द्याधिकेष्टकासु त्रुभो

ऽशांशो यत्र करण्यां वर्द्धनीय इत्यनुमेकः तत्र द्वात्रिंशो भागः शेषास्त्रित्रिंशत् एव वपाकाश्क
सत इति भेदेन व्याख्या॥ पंचदशभागोऽष्टांगुलो। सर्वो लघुः पुरुषावा पस्योपत्ति
दर्शनपरं स्वस्त्र मेत्र। साधिमानपुरुषकरणी विंशतिशतांशी क्रियते। तत्रैकोंशोंगु
लं तत्र करण्याः पंचदशांशोऽष्टांगुलं भवति। तद्वितयं चत्वाशोऽष्टांगुल स्वपविष्ट
यं पुरुषपत्ते क्षेत्रमनेन प्रतिसाधिमानपुरुषमावपन्ने तत्र स्नो सपन्नपुरुषः॥ एवं
क्ते साधिमानः पुरुषो वर्द्धितो भवति। पंचारत्नि ईशा वितस्तिर्विंशतिशतांगुलः
पुरुष इत्येतस्माद्द्वादशांगुलं पदमिति षडुत्तरं वर्द्धितं साधिमानपुरुषं पंचदशां
शाद्वयस्य पुरुषस्य पंचमः करणी अरत्निकरणी दशमः करणी भागो वितस्ति
करणी विंशतिशततमः करणी भागोंगुलकरणीति व्यवहारार्थं इषकावि

श्री गुरु॥ मामादोषापत्तोगादुत्पत्त्यर्थस्त्वेनन्यंगुलादिनापुरुषोमियतेतस्यांमियतलेसर्वपु
राम॥ रुषसक्रूविषमानापत्तिरनियतन्वेचनियम:पुमुत्त्वघेवसंहदेहस्तदर्थमिदमुक्तम्॥
पुरुषंवासमप्तमेनोभयतोपदिष्टसप्तमासात्समस्पसप्तमाशामंगुलंनिहत्यपुनुम
॥४६॥ प्रमाशेववस्यादित्यपरं॥ चेतिप्रकारांतरेतदेववस्त्रांतउपसंहरन्नपरमिति
विधानमितिषत्रोपधः॥साधिमानमुनुषसमचतुरस्रस्येत्रंतिर्यक्पार्श्वमानीमुस
सप्तव्याविभक्तोनपंचाग्राङ्गचतुरस्रांकरातत्रसप्तचतुरस्रान्द्रभागान्मुनुषसप्तमोरा
रूपान्सप्तकरराग्यासमचतुरस्त्रीकृत्यतस्मन्नसाधिमानमुनुषकरराग्याविंशतिशत ॥५४॥
तमोंशोंगुलंतत्त्वकीयस्तंसप्तमोंशःपुनैतंयस्यविस्तारःयस्यचविंशतिज्ञातांगुलमा
यामस्तद्दीर्घचतुरस्रंसमचतुरस्रीकृत्यसप्तभागाचतुरस्रादरूपनयेत्॥ ॥छेषेसम

चतुरङ्गीकृत्य साधिमानपुरुषक्षेत्रे प्रक्षिप्ते तत्र वर्द्धितसार्द्धसप्तमात्राः पुरुषो व्यवहार्यः तस्य रत्ना
मिनपादमात्रीत्यादितुल्यांश एव वर्द्धिते ह्येवं दशांशो वर्द्धितो भवतः॥ ॥नानारत्निवि
भक्तीनां समासो विघातसंख्यासंयोगाश्च सोऽकर्यर्थमिदं साधिमानपुरुषक्षेत्रव
र्द्धनमुक्तं। एवं हि कृते मुखेनैवाङ्गुलादिप्रतिपत्त्यष्टकादिसुषु बोध्यता भवति। क्व
ति सूत्रयोः स्तुर्द्धपुरुषमात्राः चापइव्यः सप्तविधएकविंशतिविधोऽष्टनवतिवि
धश्च कृतविध इति पुरुषमात्रगतसंख्याविवक्षणात्। अधिमानस्य चापृथ
क्त्वमुक्तं नान्वायतः सप्तविधेऽर्द्धपुरुषमात्रमधिमानमरत्निवितस्तिना व्याख्या
तुत्वं अष्टनवतिविधे च चतुर्दशारत्निर्दक्षिणोपक्षउपरयाति चतुर्दशारत्ने
चतुर्दशावितस्तीः पुच्छ उपरयाति। इति कृतायां रन्यामुपदेशो नैवाधिमानवृद्धिरुक्ता

श्रुत॥ नपुनुषत्वेन तथा हि तेहि यो ह्यानवतिविधः सपंचोतरशतविधः स्यादेकशतविधश्चा
स्या छोत्तरशतविधः। अतो रश्निविनतस्तिना मधिमानरूपाणां पुनुषेरणीमसो यः किंतु प
॥स॥ थग्वर्द्धमंयतः पुनुषेषु संख्यासंयोगः ऽरपते। अथ वा चतुर्दशानां नीचक्षिराणथ
तुपंद्यातीतिकृतिरन्यारीन्संख्यासंपुक्तान्यथ गोवर्द्धनीयानानां नपुनुषमध्ये
प्रक्षेपेनेत्यरन्यादीनां नपुनुषमध्ये समास इत्यर्थः। कृतो चारश्निरितिश्रुद्ध[illegible]पु
४५ त्रुणसेत्रपंचमीशो विवक्षते वितस्तिमवरुत्नामोत्रः॥ अथ वा पंचारश्निद्वत्रावि ॥४५॥
तस्तिरित्यवयत्वेनारत्न्यादिसंख्यापुसि संयुक्तेन वाक्यपवमात्रवर्द्धनेऽवयवि
वृद्धिः स्यादितिनारत्न्यादेः समुच्चयः। किंतु पुंसामेव मेवर्द्धनं पश्चादरत्न्याद्यधिमान
वर्द्धनं येचेतत्सूत्रार्थमज्ञानतः शुद्धपुनुषमात्रवृद्धिमाकुः सर्वविद्यासु चार्हपुरुष

मात्रहृदि माकुः सर्वविधासु वाई पुरुषमात्रमेवाभिमानं सप्तविध इवाङ्कुस्तस्मात्तिधि
मवाप्ती लुपस्याः नयनेन स्त्रेणाभिमानस्यातिपुरे वह्निरेवानिषिध्यते किं तु पुरु
षमध्ये प्रक्षेपमात्रं निषिध्यते। एवं च वह्नीनं तु स्यादेवा अग्निरहस्ये कृतविषय
तिपत्तिपादिकायाञ्जतिसारथों वाग्निकेप्रपंचितोपि लेशतस्तुच्यते। अष्टाविंशतिसो
र्वः पुरुषा इति आत्मनि कर्षास्त्वद्वये स्त्रे प्रागपरभागगतः प्रागेकेष्टकाभिश्चेतव्य
इत्यर्थः॥ तथाष्टाविंशतिर्यञ्च इत्यात्मनिकर्षाद्वयदक्षिणोत्तरभागागतादुदगेकेष्ट
काभिश्चेतव्यः। एवं चैवंरूपे वा शात्पुरुषक आत्मा चतुर्दशपुरुषो दक्षिणः पक्षः भ्यंतुर्द
शोत्तरः पक्षश्चतुर्दशपुच्छे इति द्वाचत्वारिंशदपरे इत्याष्टान्नवतिः पुरुषाश्चतुर्दशारत्निर्द
क्षिणपक्ष उपदधाति चतुर्दशोत्तरे चतुर्दशावितस्तीः पुच्छ उपदधातीत्यरत्निः पु

पुत्रा॥ तुषक्षेत्रेपंचमांशाः विंशतिस्फटिकदशमांशा इति क्षेत्रतः सप्तपुरुषाअन्येधिमानस्यावर्द्धु
तेनतुपुरुषन्यैनगरस्येत इत्यष्टानविवतिविधः अत्राप्ययमस्ति क्षेत्रफलेऽष्टन्नेया
॥ह मध॥ न्नाः पंचदशो भवेला तन्मूलमात्मकोटिरशीरर्द्धपुरुषावसा अर्द्धमात्मकरस्याः स्यादि
स्त्रतिः पक्षपुष्ठयोः स्यपंचमांशाधिकासापक्षायाममितिर्भवेत्सेवस्यदशमोंसा
स्यापुष्ठायाममितिर्भतत्तुलाः पुरस्यापंचोनरत्रातपुरुषकक्षेत्रफलान्हेत्रसाधनं
४६ एकशतविपार्श्वमाह। अथत्रिपुरुषांउत्तुंभिमातेतांउसमधासमस्यतितस्यैव ॥४६
तुरीभागान्नात्मन्नुपदधाति श्रीत्यक्षपुष्ठेप्विति त्रिकरण्यापुरुषस्यत्रिपुरुषक्षेत्रेस
मचतुरश्रीक्रियते तत्रसप्तयाविमक्षमयपुरुषांशांनात्मनिक्षिपति श्रीन्यक्षपुष्ठेप्विति त्रि
पुरुषावापसिद्धः॥ तदधिमानवर्द्धनमाह। अथारत्निमात्रीउरज्जुंमिमीर्मतेतांउस

ग्यासमस्त्य तितस्ये त्री भागानस्मान्द्विरेये रौ पक्षे उपर्यपि त्रीनेवोन्नतो विःस्क
म्भति चतुरश्रति। अरत्नि मात्री नितिपुरुषक्षे त्रयं च मां शैं क्षे त्रस्यारि र्घ त्रो चतु
रश्रीकृत्य तस्य त्रीनसप्त मां त्राद्वि क्षिरापक्ष मां ते दीर्घ चतुरश्रीकृत्य योजयेन्त्रा त्री
नेवोन्नतपक्ष प्रादेश तात्स्वं वंकृते पुरुषां चमो शः सप्त मां त्रो नववृद्धि तो भवति। व
भ्याम्स्य वितस्ति मात्रीमिमीते तां सप्तयास मस्यति तस्ये त्री भागानुद्धृत्य
पक्षयोर्याति निःस्क भति चतुरश्रति। वितस्ति मात्री ति पुरुष क्षे त्रं दश मां श क्षेत्रद
र्घ चतुरश्रं सप्त धा भक्त्वा त्री श्रापुत्रां ते दीर्घी कृत्य योजयति एवं पक्षपुच्छ
पु च्छ पुरुषस्य त्रयः सप्त मां शा वृद्धि तां भवंति। ते नैकत्रातवि चे पुरुषस्य त्रिभि
श्चतुर्दशांशैः सह। प्लान्नरत्नातं पुरुषां क्षेत्रफलं स्या न्नतोभिन्न क्षेत्रफलेषु पूर्वं

श्रीशुल्ब॥ रत्नीनां तात्मकरणादि यथा त्रिपदो नैष्ठ्ये सप्तम स्यात्मनः करणी भवेत्तानर्द्धप
।राम॥ ञ्चदश पयो विस्तृतिः पक्षगा यतिः॥ अंगुलोनमङ्गुलं [illegible] द्विःपुच्छायामो परश्चिमिः॥
पादेर्न वांगुलोपेतो ग्नियवैरपि हश्यताम्॥ ॥ इति नेमिनाथ सोमसुत रामचंद्र कृ
तायां सत्र्चा [illegible] ग्निचिद्रामचं रामचंद्रकृतायां शुल्बवृत्तौ पंचमी कण्डिका॥
॥ ॥का॥ ६॥ यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणं विवर्द्धित इत्यतद्व्याख्या॥ यथापुरुष
॥४७॥ म्नुख्यया हग्निक्षेत्रं वर्द्धते तथा वेदिमानमिष्टिकामानं च वर्द्धते नहि वेदिमान
वृद्धिं विना स्तुत्विताग्निक्षेत्रं तत्र माति॥ न चेष्टकामानवृद्धिं विना तावत्संख्याभि ॥४७॥
स्ताभिरः स्तुत्विताग्निक्षेत्रपूरणं संभवति ततोग्निक्षेत्रवृध्यनुमानाद्वेदि
रिष्टकाश्च वर्द्धनीयाः ततः कल्पडक्तं यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणं वर्द्धत इति॥ ॥

तद्दिह विस्तारादयिष्याम इति प्रतिज्ञा॥ तत्रैष प्रकृष्टे क्षेत्रे वतस्य द्वत्राभेन पाद
मात्रीत्यादिना अनुकूलस्तत्रानुवादेपुमर्से हृशां॥ याकरणी चतुर्दशप्रक्र
मात्सांक्षिपति त्रींष्य प्रक्रमस्य समभाजात्स्वस्केत्रातविधे प्रक्रमः॥ त्रिपदस्क
रणिकस्य समचतुरश्रस्य प्रक्रमस्य क्षेत्रे चतुर्दशाणुणां याकरणी संक्षि
पति सा चतुर्दशकरणीत्यर्थः। संक्षिपति समचतुरश्रीकरोति। तत्क्षेत्रे
समचतुरश्रे प्रक्रमक्षेत्रस्य समचतुरश्रस्य सप्तमांशो यः स सप्तमांशः पं
चांगुलविस्तारः षड्विंशांगुलायतः स त्रिगुणः स त्रिसप्तमभागः पंचदशांगु
लविस्तारः त्राड्विंशांगुलायतः समचतुरश्रीकृतः प्रक्षेपोनानाप्रमाणास
मासरीत्या स्ववृत्ते प्रक्रमक्षेत्रस्य त्रिभिः सप्तमांशैः सह चतुर्दशप्रक्रमक्षे

श्रीगुरुः॥
राम॥

चारस्य क्षेत्रसमचतुरस्रीकृत्यैतानि भवंति तस्य क्षेत्रस्य याकरणी किंचिदूनसप्त
भिन्ना इति कथिताः शतांगुलमिता सैकरा तद्विधे प्रक्रमत्वेन व्यवहृता॥ तेन प्रक्र
मेणाप्रकृतिवेदिर्मीतव्या। अत्र सप्तविधे पक्षे त्वादेशुल्वप्रक्रमः। तत्समच
तुरस्रक्षेत्रस्य प्रतिपुरुषो द्वयमष्टविधादिषु सप्तमः सप्तमांशो वर्ध्यते इत्य
नेन भवत्यतः सर्वेष्वपि पुरुषो द्वयेषु वेदिर्नूनैव भवति। उक्तमेतद्गंगेऽन्योन्यसौ
॥४८॥ त्रिः प्रक्रमसप्तमांशाः क्षेप्या इति कथिते भवति॥ यतोऽन्वावधिसप्तविधा ॥४८॥
न्प्रतिपुरुषद्वयं संधि मानन रत्नघ्नुलेः सप्तमः सप्तमएवांशो वर्द्धत इति॥
यथाऽन्नीति शायामविरोधः॥ अनेन तथाग्निकस्तम्भ क्रमपंचदशांशापारेव
वर्द्धनेवर्द्धनक्रुति सूत्रार्थाज्ञाता मानसनश्यावित्यकारणाद्वितीयवासमस्त

सप्तमेषु प्रक्रमेषु प्रक्रममवयायतस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः॥ द्वितीयेद्या वक्ष्यविधे
सप्तविधस्य महावेद्यां यावंति प्रक्रमक्षेत्राणि तावतां मध्ये सप्तसु सप्तस्वेके
कं प्रक्रमक्षेत्रं प्राक्षिप्य सप्तमचतुरश्रीकुर्यात्तस्य तस्य यः सप्तमः सप्तमो भागः सप्त
सप्तचतुरश्रीकृतः प्रक्रमो भवति। तत एवं करणी प्रक्रमकरणी वेति प्रकारान्तरं॥
एवमपि प्रक्रमसप्तमांशाद्वृद्धिरेव दर्शिता। तृतीयादिष्वनुद्विगाहः यः प्रक्रमसप्तमां
शः क्रमात्क्षेप्याः॥ एते व स्वे सप्तधा स्थितिपदं केचिद् वीप्सितमेव सकृत्पठंति। सुत्रे
स्य सप्तपाठे वीप्सा प्रयोजनाभावात्॥ प्रक्रमवृद्धिमात्रं हि वाच्यं तच्च सप्तसु प्रक्रमप्रदे
शे कृतान्तस्मांशोत्स्यावाप्यते एवं प्रक्रमाणां वा सप्तमभागेन प्रक्रमार्थ इत्यनुव
र्तेते॥ अथवा सप्तविधस्य यत्प्रक्रमक्षेत्रं तत्र तस्यैव सप्तमभागं वर्द्धयित्वा नाना
प्रमाणस्य मासेन समस्य तत्प्रक्रमक्षेत्रमष्टविधे दृष्टव्यं॥ तस्य करणी प्रक्रमा

श्रीसुल्ब॥ यामः॥ एवं च तीयेसप्तमांशस्य वृद्ध्यर्थं एतदपि प्रकारांतरम्॥ ॥ एकशतवि

१राम॥ धायाः॥ ॥ एवमाएकशतविधायाः सप्तमांशवृद्धिरपि तत्प्रक्रमेकार्या॥ चतुर्णवतिः

सप्तमांशाः। प्रक्रमश्चैव्याः स एकशतविधे प्रक्रमः। अथैकशतविधस्याग्नेः

वेदिं प्रतिपादयति श्रुतिर्लेशतो व्याक्रियते॥ सा या च लेषा सप्तविधस्य वेदिस्ता

॥५२॥ वती चतुर्दश कृत्वः एकशतविधस्य वेदिं विमिमीत इति। सप्तविधवेदिश्चतुर्द

शगुणा। एवं च तविधस्याग्नेर्वेदिः सिद्धा॥ अत्र मसवेदिक्षेत्रफलं सप्तविंश

ति भागात्मितं॥ लब्धे सर्वं लं हते षड्भिः भागा यामेमितिर्मता स्वषष्ठांशोनिता सैव भागाः॥ ४९॥

द्वयमितिर्भवेत्। भागा यामसमितिस्त्र्यंशोनानांशसप्तमितिर्भवेदिति। वार्त्तिकोक्ति

त्या भागा यामसंख्याः सांसमयनायाः। एकशतविधवेद्यर्धमाराः अयत्रावृत्तिश्लक्रमा०

रज्जुमिनीते ता० सप्तधा समस्यति तस्यैत्रिनुभागानुपादायाति निःसृजति चतु

रोप्य त्रि ७ श्रा स्त्रक्रमोऽस्मि मीते ता७ सप्त यास मस्य तिं तस्यै त्री न्गा गा न्पपश्चा द्रुपर यातिं निःस्त्रु
ति वन्तु रोपच तुर्वि ७ श्रुति प्रक्रमोऽस्मि मीते ता७ स या स म स्य तिं तस्यै त्री न्गागनु रस्ता दुप
द्यातिं निःस्त्रुति चत्तुर इति न्तु वेष्टि विमानमिति। एतावता प्रवे धे न षड्विंशात्म क्रमा
श्रोशिाव तुर्वि श्रुति प्रक्रमो साया: प्रकृत्यास प्रविध वे दिस्त्र यः सप्त मांशा अस्थान वति
विष वे घां चई ना या इत्युक्तं भवति। तत्रा स्थान वति विधे प्रा गा या मः। चतुः सहस्य षट्त्रा
ती च त्वारिंशत्का पि। प्रा गा या मां गुला नि स्युः श्रुति षु नैषि वेद्यु पा स्कृति यो ऽलमा तु गष
ड्विंशात्स प्त म क्रमांशा त्रिगुणाः कृत्वा वार्त्तिं क कल्पित हरे गसाद्धू सप्तभिः हृत्वा लब्ध चतुः
सप्तत्यंगुल मात्रां किं विरुषि के प्रा गा या मे वर्द्धये रे। ननु। यथा स्कृता वेवत्र यः सप्त
मांशा किं न वर्ध्यं ते। मैवं। यदि प्रा गा या मः प्रकृत एव स्यात् तदा तथा वृध्येत। ता स्प्त न व
लेस्फु बहुतरः प्रा गा या मः प्राप्तिर्यथा ने च वकुतरं तदपेक्ष या स मा ई सप्त के हरः क
कल्पितः अनेन हृत वर्द्धने न प्रकृत्या वेद्ध्य यः सप्त मांशा एव वर्द्धे ते। ना धिका वैना

श्रीसुत्रा॥ हाई भवतीति सूक्ष्मवस्तुकल्पना। एवं त्रिंशल्लक्षमानःसप्तम का आयामं सार्द्ध यव भवति किंचिद्
घिकेद्वियवोपितेकषष्ठांगुलरूपं अशीतिमानेषष्ठानवतिविधायवेर्द्धयेत्। एवं चतुर्वि
राम॥ शतिप्रक्रमाःसप्तम भक्ता आयामं साईसप्तछिन्नं किंचिदूधिकत्रियवोपेतानपंचशरंगुला
त्मकाष्ठानवतिविधवेध्वंसमानेवर्द्धयेदेवं कृतेप्रकृतिवेदस्वयःसप्तमांशावहि
ताभवंतिततश्चैकत्रातविधेआगामोवार्त्तिकोलोपयातेनेकरांगुल्येकेनोरा
॥५०॥ तोर्द्धसुतेनयवाःआयामस्यांगुला आः किंचिद् न्यूधिकास्थिताः। तेषष्ठांशोनि
ताःसार्द्धद्विसहस्रचतुष्टयंशतांगुलेद्विशतिमानेअशीरोर्भवतिविस्तरेःआयाम ॥५०॥
मामितिस्वांश्रोणांशंसप्तमितिरंगुलैः रदःशतानिस्यसीतिर्द्धव्येकचार्द्ध माहता॥
आगयामवेदेस्तुसेत्रमानमिदांगुलैः। कोटिरेकाशीतिलक्षसप्तायुतशताष्टकं॥
सहस्रपेचक्वेचलारिंशाद्वचतुरंगुलो वतुस्सप्ताशाकोपेतमितिस्वक्ष्मप्रमाणतो॥ ॥

स्वमत्याग्नेरेकत्रातविधस्य वेदिक्रत्यादर्शिता।। ।।नांतःपात्यागार्हपत्ययोर्वृद्धिर्भवतिताव
द्वयोनिर्भवति नवेजातेर्गर्भेयोनिरनुवर्द्धतइतिस्मतेवृद्धेरत्यंतप्रतिषेधः।। अत्रश्रूय
तेद्वैकउचाराविधास्यंतएतांश्चप्रक्रमानेतंचश्चाममानुवर्द्धयंतियोनिमनुवर्द्धयाम
इतिनतथाकुर्यान्नैवनवेजातेगर्भेयोनिरनुवर्द्धतेयावद्वायोनावेवगर्भोभवतिताव
द्वयोनिर्वर्द्धतएतावत्पूर्वात्मगर्भस्यवृद्धिस्तेयेकृतथाकुर्वंत्यतंरूतेपितरंप्रजाप
तिंसंपरस्थावयंतितइच्छापापीयांसोभवंतिपितरंप्रजापतिंसंपरस्थावयंतीति
अत्रास्त्रस्यस्तात्यर्थेस्कृगाराजात्मक्रमत्रयेंतःपात्यत्रांकुस्तेत्रयोनिप्रक्रमाःप्रकृताएवा
श्चाग्नेरिवद्धितायायेकत्रातविधाग्निषुज्ञेयाःनन्नुवर्द्धनीयाः।। वधूव्यामाविस्के[illegible]परिम
ण्डलागार्हपत्यायितिःरूक्मासावयाग्नेरिवसर्वेष्वप्यकरूपानवर्द्धनीयाययतोगार्हपत्य
योश्चितिःसातःपात्यायोनित्वेनश्रुतावुपपत्तिसहिताजातेचगर्भेपश्चाद्योनिर्नवर्द्धते।।
इतिनवेजातमित्यादिश्रुत्योक्तःअतोतःपात्यःगार्हपत्ययोःसर्वविधीषुनवृद्धिरेवस्त्व

कृत्त२

॥रास्तुह॥ कृतास्कृतिरवानुकृत्य दर्शितानत्वाः तस्मात्तद्वकाउत्तरएव पाइत्यादिस्कृत्याविधानान्ततथा
कुर्यादिति प्रतिषेधनाद्युविकल्प एव प्रयुक्तोतएव कल्पसूत्रेतपात्रागार्हपत्ययोरिष्टे
रा म॥ न्तिति विकल्प एव दर्शितः। अत्रपिकृत्यनुकारमात्रं कृतं तत्रानुविकल्प एवेत्यदो
षः॥ यावत्प्रमाणानि समचतुरस्रस्य कीकर्तुं चिकीर्षेदकोनमितानि कर्तव्यानि तिर्यक्
द्विगुणान्येकतएकाधिकानि त्र्यस्रिर्भवति। तस्यपुच्छे कोणे करोति। यावेति तुल्यप्रमाणो
॥५१॥ निसमचतुरस्रारायकीकृत्य समचतुरस्रं कर्तुमिच्छेत्तवत्स्वैकोनामच्चाद्विगुणानि
र्यक्स्थानांसि। चएवसरब्येकाधिकारकतामुडसानो त्र्यस्रिकयनाद्यापरेपिमुओन्य
तस्मात्तानेवातोमुक्तोतिर्यक्स्थानांतात्प्रसारितावुपरिमिलतः॥ एवमेवत्र्यस्रिक्षेत्रंभ ॥५२॥
वति॥ त्र्यस्रिरितिपुल्लिंगंडादृश्यापस्तया॥ मुरद्वयोस्वक्त्रितिर्यक्स्थानाद्याववत्प्रसारितस्य
मध्यमलेवसूत्रस्ययदद्वेस्याप्युरितिसंज्ञा॥ सदस्यस्यावकरणीभवति॥ इतिप्रकारांत
रसर्वेष्टसमचतुरस्रस्यार्थदर्शितमाचार्येण। तथा। चत्वारितुल्यप्रमाणानिस

भवतुरस्त्रो राश्यकत्र केन्द्रेऽपि व्यैता तत्रयन्तुःस्र खेकोनात्र यंतद्विमुशांषरूतावत्तिर्यग्ज्ञानं॥
॥ चतुःस्रखो काचिकापि ग्राता वदुजद्रु पमाश॥ नेता दृत्रि त्र्यश्रिशि क्षेत्रे लंबसूत्रे मध्यम
भुजद्रुया त्तिर्यग्ज्ञाना द्रुया वतम माशां वृत्ते चतुर्भा नेतद्र्द्रु द्रुयमिथुन मा शां सैव चतुःकर
शी। तिर्यग्ज्ञाने त्वारूपं कृत्वा तत्स्य द्रुया द्रु न्वे षुवि क्षे परिनिख्य ते चतुर्वा ईस्यत्रातर
रूपता भवतीति इष्णु न्वमुक्तो। यतस्मिर्यग्ज्ञानस्यत्रे यत्रे मध्यमलंबसंपातत्स्यल
मुभयतो पद्रे खे डेते उ चयेना मा भुज वर्ग द्वधा वोर्गो नामस्त्ये लंबमानोल
वद्रुतुसरः सरूवताचारशी। यदुक्ते भाष्यकृता चतुरस्त्रतुया वद्भिः प्रेमाशेः केंद्रे मिथ
ताख्को नद्विमुशे स्तस्कर जुरे काचिके पिता। त्र्यस्त्रीक्ते तु तस्यां यामतस्य संक्षेपिकाम
वेवासे व चतुः करणी प्रोक्तस्तु च्छकारेशा चाद्वितेति। मत्स्य संक्षेपिकेति लंबसूत्रस्य
त्र्य भिमध्या द्वास्याद्रुस्त्रिके ते मत्स्यरूपता भवतीति तं मत्स्यं या संक्षिपति तु त्वारयति

॥मुख॥

मा।

सैवरज्जुरिपुर्नामसचलाघ्नकरणीत्यर्थः। यथारूपवेदद्विवर्द्धनमित्यत्र द्रक्ष्यामः॥ रूपैका
दशान्यां वेदिपुरोभागः समविभक्तो रूपार्थं क्रियत इत्येकः पक्षस्तत्र न वेदद्विवर्द्धनं॥
रूपानोस्ति धीरथाक्षमात्रमेतरोभवतीत्यपरः पक्षस्तत्र यथारूपवेदद्विवर्द्धनमिति
रूपमितमावार्येशात्तदिहविभ्रियत इति प्रतिज्ञाहस्त्रे। अन्यथा तद्वेदद्वृद्धमित्ययमा
५२॥ र्थोन्यथाकृतःस्यात्कतिपयरूपानां वेधः से स्यात्। त्रीपाद्श्चयारज्जुरेकादशोपरवानं
क्षिपति दशावरपासांस्तस्या पञ्चतुर्विंशो भागः सप्तक्रमः उपरवाणांमाना॥ द्व
दशांगुलःपुरस्तादपश्चिमे घेलनेन द्वादशांगुलं रवविधिष्यतिरपादशमानेनुःदः दै ॥५२॥१२॥
चतुश्चात्मका इति। तत्र रूपैकादशांच्चादेको दशोपरवाणांदशाच तेषामंतरा
लानि चतुरधिकचत्वारिंगुलमानानि तानि अंतरालान्युपरवौक्ष्यारज्जुःसंक्षिपति
मिनोतितचदायतेत्यर्थः। तस्याश्चतुर्विंशो भागः षडंशो नैकोनपंचाशदंगुलः ताव

यतीप्रक्रमकरणीत्यर्थः। तेन वेदिं निर्माय द्वादशांगुलं पुरस्तादपच्छिद्य तद्रूपावयवाच्छेको:
पुरस्तात्स्थाप्यमवधाय तस्मिन्स्थाने निमितापूर्वपक्षसूत्रमेतन्न। तेन एवं क्रमप्रक्रम
मानेन षड्विंशत्प्रक्रमा प्राचीत्याहि वेदिं विरच्य वेद्यसकोणा द्वयादयः पार्श्वमान्यो
र्द्धयावयवाच्छेकु तत स्थापयत्यस्त्य सूत्रे द्वादशांगुलमानेन चि [illegible] त्रिंशांशि [illegible]
तेषु सूत्रैति द्वैकसूत्रे द्वैदश्यालावती वेदिं एवं भागेच्छि चायरूपावयवाच्छेकु: तः पश्चाद्वा
दशांगुलमानादुपरिप्रागायते तावदपिच्छिन्नवेदिभागे योजयेत्। तस्मिन्स्थवेदिं एव
वे तोयाति तेच वा द्वादशांगुलैर्विस्तृते द्वासप्तत्यधिकैकादशशतांगुलायते। एको
द्धशापि रूपान्तरपक्षमानांतरालत्यागेन क्रिते तच्चैकादशावटेषु मिनुयात्। [illegible]
पेत्। एतेन द्वादशांगुलव्यासतागर्तानां रूपचिता एकादशापि यूपावेद्यांतरेव नि
वेशिता भावेयुः पच्छिन्नो वेद्यंत्र एव हि सः प्राचीनरूपपंक्तिः। ह्लोता भवति प्रायुरूवि

श्रीसु॰ वकर्मारत्नीति ॥ पार्श्वयोर्वर्द्धमंतर्वेद्यां तिष्ठैतेरर्द्धकान् । सिद्धंतस्त्रमेतत्र । वात्रावः पश्चात्
वृत्तौ मिनोतीत्यनुवर्त्तते । रूपावयाः त्रोकावेकैतमभितः पार्श्वयोरपक्षसात्रांतरालये
॥राम॥ नान्यत्रार्द्धकान् । आर्द्धरुपादकाः स्वापैधां वेद्यांतर्गतादूर्ध्वं नितियावत्तदृशोयद
पान्मैनद्वारत्रोगुलव्यासेषुगर्त्तेषु मिनोतिनच्चपक्षिन्नवेदिपूर्वभागभागायतनि
वेशितं । अतावेचुपछेदोपिनाकायोगकुतरतत । अर्द्धमतवेदिमिनोत्यर्द्धवहिर्वेद
तिष्ठतः । रतत्रयैति लेत्वतीयस्यसप्तमोतथापूर्वस्यवेदिरिति अत्रयदिरूपस्त्रो
॥५३॥ त्येमिचातरर्द्धमितो भागोवेद्यंतर्गतोरूपांगचेन विधीयततदार्द्धवहिर्वेदीत्यने
नापिवहिर्गजोप्यंगचेनविधेयएवं चवाक्यनेद्वःसयेकवाक्यचसंभवेसतिनभ्य ॥५३॥
न्याय्यः इत्यभ्यंतरवाह्यभागास्त्यामुपलक्षितः इत्योमीयमानरूपोपितोविधीय
तइतिसिद्धं तो अतरुववकोत्सायनोतवद्यर्द्धमित्यस्रववन्नतत्सपदेस्यावेदृद्धिरपि

वरितार्थो भवति॥ सर्वस्वरूपसंबन्धेऽस्तु यस्य स्वरूपपरीक्षितः। तो अस्तु तिनु ग्राह्यस्वरूपपरीक्षि
ता अस्तु त्यस्मिन्नपि ग्राह्या चेति स्वरूपेति तावत्तिष्ठते स्मिन्नेव वर्षे स्वरूपो भवति ग्राह्य
स्वरूपपरीक्षितिरिति तत्रापि निमूहत्वात् तदैव स्युर्दुर्गतोऽस्येतु वशिर्वेष्टितः भावना कुर्वति॥
तत्पश्चात्तदर्थमपि न युद्धमहेऽहीनकाऽप्रतिसिद्धः यत्नस्यानन्तयात्मिकः स्वेता
ष्येय पापरूपं वेष्टिवर्द्धनमिति तीव्रं तु परमेव व्याख्येच्छति मात्रेण तु तत्तोऽस्तु
तिवेष्टेरत्येता भावात्॥ तत्क्षिप्रमेव स्वरूपपरीक्षिवेष्टासे वर्धिनी चेति॥ ७॥ ॥
एकेप्रथमो नमो प्रकृति वशारदं मतान्तरं स्वरूपेकादशिन्यां केचित्प्रवदंति॥ प्रथ
मत्वरमो ह्रावे स्वरूपो प्रकृतिवाहितिस्ता मायून एकरूप पदत्वात् तदैवेष्टिगत
दुर्द्भुवतः स्यात्स्वने स्वरूपाच्चाह्निवेष्टुं अभिन्नंतीति। मतान्तरं वेदान्तिकं मासेषा
सिवृद्धिनी वेष्टि भवति चात्र श्लोकाः। स्वरूपे ऽकादशिन्यां या वेष्टिवर्द्धिता ऽवद्धि

वासौ शिखंडिनी यस्य चैवोच्यते ह्यनादेश कारलया स्थितेः। त्व चेति चात्र श्लोकार्द्धं
स्तत्र कृते पाणिनि श्लोकार्थ संक्षेपकाः पठिता याव त्वमारणरज्जुः स्यात्ता वान
वासमो भवेत्। आभ्र गामहि तु चोलुस्यात्तरहेति रंहनमित्याह्यः। तथा स व्या
ह्रः सममहत्त्वानि रहके संभ्रम तमो गतो द्वैदूं ह्यृलृ वित्परि पठ्यकेइति सुत्तृप्रिका
रिप्रदर्शिकस्मान्ये पठितास्तेन तत्रास्मान्नित्यो ख्यातः। तान श्लोकाश्च रिशिष्टा
न्व पठंति स्म कात्यायनशिष्याः। सदोषद्विरिड्स्यग्रट मंत्रस्य पिमतः। समाप्
ये क्रियाः श्रौत्यो कात्यायनमहात्मनइति। सूत्रस्य संहि ताश्चायस्य शेषा स्त्रा सामंड
स्याद्यस्ते द्विरिड्स्याहितस्य कुठवेन सप्तगवं मंत्राम्नायमडचीयतः श्रौत्यो ॥१०६॥
क्षेत्रमान संबंधीनां। प्रत्यमानेत्यऽस्माधान्योर्ध्व सुत्वस्तत्त्वस्य द्रमित्य
शादिठरात्रिंतिडरत्रुक्रियाद्धिदैः स माप्ति मापनोहिति शिवमिष्टुः। ज्ञानायाऽनुज्ञे

प्राकरणिकाः ... ध्याकि ...

गुह्यकस्थाणौ॥ एवं पूर्वदीपकसंवलितवाक्यार्थे न दीपकं संवलितो मतोऽरवाक्यार्थो यदि च मालि-
यते तं मालादीपकं। यथा। संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समारोपिते संभाषे परिपंथियोधिनि
२ वहे सांमुख्यमासादितं। कोदंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च की। र्ति निर्वहः की रतुल
र्त्या च लोकत्रयम्। अथ तुल्ययोगिता। प्राकरणिकस्य प्राकरणिकानां च तरस्य क्रमप्रतीतिस्तुल्ययोगि-
ता। तद्भिन्नत्वे प्रतितवस्तु भूयो धर्मवत्त्वे स्यसादृश्यतया अत्र सकृद्धर्मप्रतीतिरिति करणाल्लोपमासौ
कर्यम्।। यथा। नेतास्त्रिकं पदपद्मद्वयमुदधिरूपामसीमा धरित्री मेरुः क्रान्तं स्वर्गस्थापितं शुद्धा कुसु
दिक्ष।। आशांसते सुरयुवतयो बद्धवैराहि दैत्यैरस्माभिस्त्वेऽभिमुद्धभुजे पौरुहूते वज्रे॥ यथा
वा। जलनिधिवसनामिमां धरित्रीं वहति भुजंगविभुर्भवद्भुजश्च।। अथ व्यतिरेकः॥ उपमानत
उपमेयस्याधिक्ये तदाधिक्यं धर्मवर्त्वेलक्षणम्। विभज्यते॥ येनगुणेनोपमेयस्यातिशयो भवेत् स
उपमाने। अस्त सम ... व्यतिरेकं प्रचक्षते॥ आचार्यः॥ उपमेयेऽपि गुणाः स्युः तु उपमा-
नेन तस्य तु ... अभिधाय ... गुणदोषौ व्यतिरेकं प्रचक्षते॥ कथमित्य
स्थित

त्र आह। अस्तमस्तमस्तु अस्याविति। तत्र अनुक्त एवोपमेये अस्य अनेन तूपमाने दोषः। स एकः प्रकारः। तथो
६ पमाने दोष एवेति द्वितीयः। तथोभयत्राभयन्यासस्थेति प्रकारत्रयम्। क्रमेण यथा। अखंडमंडलः श्रीमा
न् पश्यैष पृथिवीपतिः। न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः। सकलंकेन जडेन च साम्यं दोषाकरेण
की दृक् ते। यथा वा। प्रौढिम्नां कलासु प्रथयतु कुमुदं सत्पथे संचरे वाने त्रानंदं विधत्तामथ तु सवि ति
तुधानस्करां आनथापि। दोषासंगी कलंकी सहजजडतनुः सन्नयः पक्षपाती नैतच्चैशः कपथाकु
७४ लयनुतुल्यतां सामवंद्रो गतवेः।। तृतीयो यथा। तरलं लोचनयुगलं कुवलयमचलं किमेतयोः साम्य ७५
म्।। विमलं मलिनेन मुखं शशिना कथमेतदुपमेयम्।। अथाक्षेपः।। निषेधप्रतिपादनतात्पर्येण
वक्तुमिष्टस्य निषेधेन वचननिषेध इत्याक्षेपलक्षणम्। यथा। नानीतां जनकमहीमहेन्द्रपुत्रीमानी
९ तः सपरिकरः सराक्षसेंद्रः। उक्तिप्रायं यमपुपते किमानर्थकावेलक्ष्या कुशलकथां कथं ब्रवी
मि। अत्र कथनमित्यनेन प्राप्तो निषेधः। कुशलकथनस्याप्यमस्त्वेवमनोक्ति। अथ वस्तूपमातोविष
योर्वस्तुनोर्विषयविषयित्वे। यथा। तत्र वस्तूपमातोविषयं स्फुटं हतः। उक्तिविशेषो यथा। सतु दृष्टेति स्फुटो

नि४ वर्ण्यते २ कृत फल: ३

पुरासीयौ पाथोकं कूलदोर्मंडली क्रीडाकर्त्तः पुनः प्ररूढशिरसो वीरस्य लिखो वर्गम्। यात्रा ईन्यपरां वि
यस्य फलहारयते भिक्षस्ते व्रजतु त्वं प्रतिवत्यभितो भुवालिख दशग्रीवः कथं कथ्यताम्।। अत्र कथमि
ति निषेधो रावणस्य तत्कुणानां न्त्राति प्रसिद्धं तं यन्तंकि। केचित्तु वस्तुप्रसिद्धमिति वाथ वक्तुमिति
ते शास्त्रवत् वचनमात्रित्य। अन्यस्यापि तोक्तौ यत्र यथा तस्याक्षेपः इत्थं हार्षेल तूणमाकूलस्त्र स्यं प्रसि
उप द्धा हारणाम्। अनयाति संतापमसौ चन्द्रकलाकोमलापि मे विग्रहः। अथवा किमत्राश्चर्यं दहति हि
मानी हिमांशुः।। विरहोद्दीपनत्वा। तत्र गण्याभिमुखानलमथवा स्मृत्प्रलापिनं भिक्षा।। क
खलु कुमेरं भोमातुमलं अल्पनियोरविलम्।। परे तु उपमानाक्षेपमाहुः।। यथा।। तस्यार्थेनु
रवमाक्षिप्तो व्यज्जुभागं पार्थिनेतुना सोदर्यस्य पदं इत्यों वर्णादवेऽवनाम नीलोत्पलेः।। किंशकोमल
लं: कांतिभिः किसलयैः सत्येव तन्वापुरेहि धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारंभेष्वपूर्वाग्रहः।। उपमानस्याक्षेप
तः प्रतिपत्तिरित्यपरे।। यथा। ऐंद्रं धनुः पांडुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम्। प्रसादयंती सकलं

कर्मिंदु तावंरवेरव्याधिकं ततान। अत्र शास्त्रेऽप्येव इंदुनायकमिव वर्वेः प्रतिनायकस्येवेत्युपमा भामिनि
स्यत इति।। अथ विशेषोक्तिः। कारणसद्भावेऽपि कार्यानभिधानं विशेषोक्तिः। अत्राप्रसिद्ध
अ कारणं स्थितमिति न विरोधः। यथा। निशासमयेऽपि नयनकमलानामामोदमे दलितनिगंधयाहं। ननु चतः के
तवचक्रनिन्नायन्योन्यकंठग्रहणं तु दातो।। अत्र प्रकृतोचितकारणान्तु रागादिकमेव योग्यम्। परे तु एक
स्यानुत्पत्तिहानेः कल्पनायां सामग्र्यां विशेषोक्तिमाहुः।। यथा। नेहतान्तुलतिमिरभरः इक्षरस्फुरदुन्नत
७५ रत्नप्रभाप्रसरः। यांबोदिनक्रीडियादनेलसुरते जगदीपः।। पाठवा। नैर्वतियक्षौषधयोरनाभते लमृ ७५
सःस्फुरतप्रदीपः।। अथ विभावना। कारणप्रतिषेधेन कार्योत्पत्तिरिति लक्षणं।। अत्राप्यलौकिकं का
रणमादाय नानुपपत्तिरिति ध्येयम्।। यथा। अनल्पशल्यौपानिकं तीतमूलं नो घतोऽपि न पतत्यन्तु वेलम्।
केनहंतकाविना नरूहत्ये निर्मितोऽयमविनीतकुमारः। अत्र कारणं खलु स्वभावादिकं योग्यम्। अथा
र्थान्तरन्यासः।। सामान्यविशेषयोः सामर्थ्यसमर्थकभावो यत्र स अर्थान्तरन्यासः। यथा भवयथा विलय
यते। सामान्यं विद्युत्पतनविशेषोक्तसामान्येनैं दृष्टान्ते तु तुल्यरूपतयेति नातिव्याप्तिः शंकादि।। नत्र सा

धर्म्येरागतया । अनिकूलतनुपगतोहि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलंबनाय दिनभर्तुरभू
न्नपतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ द्वितीयो यथा ॥ वियोगसंग्रथ्याविकल्ह्यसनिधायुपाहितां वचसिपीवरस्त
ने ॥ स्वउनकाविहअहो जल्पाविलोवसीति द्भिमिसुगा नवस्कामि । यथाचंदननरुसुञ्जगैः सीहि
ननयेन नेपमतेवेंडुः । तदलं हृथा विवादैः प्रायोमालिनेः कदर्थ्यते सुखेनः ॥ येधर्मे यथा ॥ अभि
सारिकाभिरभिहत सकलं निविडतमोनिघनेऽपि नापिभुरपि । अनुकूलनेयाहि नृणां सकलं स्कु
टमाभिमुखीभवति यथा ॥ हृदये नतिहर्षानां भवानिन्दपो सकलमेवनिवर्तये ॥ इदं उदाहृतथाहिमर्मे:
खेदयति नरोत्पापनिरहे ॥ अथयथासंख्यं ॥ निर्दिश्यते यस्मिन्नर्थो विधियथैव परिपाद्या ॥ पुनरपि त
नतिवृत्तान्तथैव तत्स्था यथासंख्यं ॥ यथा ॥ कवेः कमाधिवेशां ॥ यथा पिकानमुत्तमतहर्षवाक्ये
रिहमुस्मान कैममुं अपशुभिर्नवर्दितैर्नवाङ्कुरदाम्नुथे: ॥ नरकारिपुणासार्धं सधर्मेकिरीटिनाम
यमर्थेह मनुजश्रेष्ठो मांसैः करोमि दिशांवलिम् ॥ इत्यादौ भग्नप्रक्रमत्वदोषत्वाभिधानाद्भाव

रांत २ रीत ९

स्वरूपमात्रमालंकारत्वमर्हतीति तथाप्येकत्र तथाविधनानाकमाभिधाने किमपि वैचित्र्यमित्य
लंकारत्वेऽलंकारत्वेनोक्तमिति ध्येयम्। यथा। किं चित्रं किमु रत्नैस्तिलकं तु न तथा कुड्मलत्वं कोमलो
वाक्ये धावा। जीवे समरपुर्वातिर्भियोच्छलिहौघदेहे।। अर्हीमो लोलेलाटे भवसिन्धुकरे नामि
देवीश्वरहर्षपायात्रच्छोर्ध्वविद्ये सत्वदन्तु आरीश्वर्वृद्धमानः कमेण।। ।अथ विरोधाभासः।। पार्थक्ये
विरोधे सति पुरःस्फूर्तिकविरोधमतीतिविषयत्वं विरोधाभासत्वम्। यथा। नयनकृपिनिर्वसनपरस्य हृति
७६ विपक्षरविनिःकरवालधर्मः। तथापि ते विक्रम भूमिपाल मनतापवर्के मभिर्भूतं करोति।। कोचितु। य ७६
स्मिन्नुभ्याविरोधेनोपरस्परं सर्वथाविरुद्धतयोरेकत्रावस्थानं न भवति समकालं स विरोधः। न तु वि
रुद्धयोः कथमेकत्रावस्थानमिति चेत्। उच्यते। कविप्रौढोक्त्यैव न तत्वे न वा। अस्य प्रकारौ
नामधर्मधर्मानुप्रसंक्तिवत्वारः। भेदस्तु ग्रामानुरूपेण स्वयं तदन्ये बाध्यः। अस्याप्रथः। जा
त्यादिरोधस्य समन्तीपानां विरोधे सति चत्वारो भेदाः। यथा जातेर्विरोधो गुणाविरोधः

भर्वांति२

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्। पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्याद्गणेयनिःशे
यदि त्रिलोकी गणनाते वम ३ षगुणोऽपि स स्यात्॥
लासः॥ इत्यादि यथा। उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्। तेनोपमीयेतत
मालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः॥ यत्रार्थ ईदृशस्तत्र लक्षणं दृश्यम्। यथा। राकायामकलं ७२
कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः। तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात्॥ चतुर्थी यथा। हृदयमधिष्ठित
मादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन। चरमं रमणीवल्लभलोचनविषयं त्वया भजता॥ अत एव
७२ केश्चिदुक्तः श्रृङ्गं नामालंकारो नातिरिच्यते। स यथा। यत्रातिप्रबलतया विवक्ष्यते पूर्वमेव ७२
जन्यस्य प्रादुर्भावः पश्चाज्जनकस्य तु तद्वेत्पूर्वम्। यथा। जनमसुलभमभिलषतामादौ स
प्र श्रयते मनोभूना। गुरुरतिवीरप्रसरः पश्चान्मदनानलोज्ज्वलति॥ समकालो यथा। सममेव सम
ना १ क्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना। तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम्॥ अथोपमा। साधारणधर्म प्र
स्योपमानवाक्ये उपमेयवाक्ये च कथितपदं दुष्टं तथा शब्दभेदेन निर्दिष्टं यत्र सा वस्तुनो वाक्यार्थस्यो
पमा वा। पश्चात्पर्यस्तकिरणमुदीर्णं चन्द्रमण्डलम्। प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः॥ इयं
चन्द्रमण्डलम्। प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः॥ इत्यदोषत्वाभिधानात्॥ लिखती ४ ३

वारं पदं कथं न अन्तरेण। न खलु पारिभाषिकयोग्यत्वेन तद्रूपीकितं रत्नम्। अत्र कथमिस्यमनेन नावलित्वेनेवा
नोचित्यं प्रख्याप्यते। इत्येकस्यैवानुचितत्वरूपसामान्यस्य नानाश्रयभेदेनाद्विरूपादानम्। इयं च मालाकू
पाद्यैर्धाबोध्या। यथा। यदिदं हन्त्य न लोकेऽर्के मद्भुतं प्रादेव गौरवमाद्भुतकेनतः। लवणासमुद्रसदे
वमहोदधेः प्रकृतिरेव सतां विषादिता॥ अथ दृष्टान्तः॥ अर्थविशेषः पूर्वं यादृक् न्यस्तो विवक्षितेत
रयोः। तादृशमन्यं न्यस्येद्यत्पुनः सोऽत्र दृष्टान्तः। विवक्षितेतरयोः प्रकृताप्रकृतयोः। सादृशधर्मयु
क्तं तादृशधर्मयुक्तं च। विशेषग्रहणादर्थान्तरन्यासाद्भेदः॥ तत्र हि सामान्यविशेषभावेन मैथ्या
देकमुपमानमन्यदुपमेयम्। इह तु द्वयमपि विशेषरूपमिति। केचित्तु वाक्यभेदे सति उपमा
नोपमेययोः साधारणधर्मयोः सामर्थ्यसमर्थकभावेन तुल्यपदार्थप्रतिपत्तिविषयत्वमिति लक्षणम्। आद्य
विशेषणान्नोपमालंकारेऽतिप्रसंगः। एकवाक्यतायामुपमानोपमेयसाधर्म्यप्रतीतिविषयत्वाभावान्नो
पमासोक्त्यर्थान्तरन्यासेषु। सामर्थ्यसमर्थकतानुल्लेखेन तथापि वाक्ति तासामान्येन सामान्येन विशेषो विशे
षयोः

बेलेति। तेनैनार्थान्तरन्यासे अतिप्रसङ्गः॥ अर्थश्च द्विविधः। कल्पितोऽकल्पितश्च। यथा लोके लोलित
किसलयविस्रवनवर्तो पिमन्तु मोहयति। नाभवति तरां तस्या हृदयं न क्रमनं ग्लानोपि। द्वितीयो यथा।
त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम्। आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुमुदं कुमुद्वत्याः॥
अथ दीपकं। यत्रैकमनेकेषां वाक्यार्थानां क्रियापदं भवति तच्च कारकमप्येकं तदेतद्दीपकं
द्वेधा। अनेकवाक्यार्थान्वितकारकपदत्वं क्रियापदत्वं वा लक्षणं आदिमध्यान्तवाक्यस्थिताभेदाद्द्वि
७३ विधमपि बोध्यं। यथा। रम्यन्ते प्रमदवनानि बालपुष्पैः कामिन्यो मधुमदमांसलैर्विलासैः॥ प्रलापाः क्व कु ७३
णिताद्यैः क्रियाकलापेन राजानः प्रशमितवैरिभिः प्रतापैः। यथा वाष्पः पथिककान्तानेत्रं जलं जलम्
वाम्बुदः। विगलत्यम्बुनाऽद्य यात्रा योगो महीभुजाम्। यथा। नवयौवनमङ्गेषु प्रियसङ्गमनोरथो हृद
येषु। अथ चेष्टासु विकारः प्रभवति रम्याः कुमारीणाम्। यथा। निशापाकन्ति जागर मुपशमयति मदन
दहनसन्तापम्। जनयति कौ तासं गच्छु स्वं कोन्य स्मतो वैधुः। इत्यादिकं स्वदीपकम्। एवं कर्मादि
षु।

दिकारश्चैवार्थः समासः सम्यग्गस्यतइति समासः संक्षेपः परिछेदः अनुगुणा तथा धारणा तेन स्थि
तः॥ यदुक्तं तिरस्कोपार्श्वोप्रतिमुच्यनिरंछने नग्ह्हीचारद्वितीराप्तवीदित्वात् हरतीत्यादि
नाप्रतिज्ञा येणा शिण्य बुध्यानुकूलमायक्ता यथार्थि नोज्जप्रवर्त्तरनः अत्राधिकारिविशे
षेण श्रोत्राग्रंथा तेन नवंतियात्र श्लोका उत्युक्त्वा जगवतेव श्लोकान्डारायते कः॥ संख्याङ्गः परि
माणाङ्गः समस्तनिरंछकाः समत्मौन वेद्धिर्द्वंद्व स्थवित्यपरिपछकइति॥ संख्या संख्याप्रतिपाद
कंगाणितशास्त्रं॥ परिमाणे मानविधिः॥ समिनसूत्रेणा निरंछकः॥ आकर्षकत्ती॥ पाःपछकाशित्या
कंगाणितशास्त्रं॥ पदुद्विविनागङ्गः परशास्वकुलहलः॥ त्रिलिन्यस्यपतित्यमाप्यादीत
दीनां॥ यदुक्तं॥ शास्त्राणुदृविनागङ्गः परशास्वकुलहलः॥ त्रिलिन्यस्यपतित्यमाप्यादीत
मतिः सदेति॥ तथाति यैब्रान्याश्च सर्वार्थैः पाश्वमारश्रन्याश्चयोगवित॥ कोणीनोविद
ग ज्ञो नित्यो छन्नः श्च कम्मस्तु सर्वार्थैः सर्वप्रयोजनैः त्तिर्यब्राह्मायोजनं योवेतितथापार्थ

१५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ विष्णुं पद्मभुजं नत्वा रामो नैमिषआश्रितः ॥ सम्राजोग्निचितः सूनुः सूर्यदा ॥२॥
१॥ सस्य धीमतः ॥ १ ॥ स्वयंकृतस्य सिद्धांतवार्त्तिकस्य समाश्रयात् ॥ करोति शुल्बसूत्राणां वृत्तिं बालावबु
द्धये ॥ २ ॥ रज्जुसमासं वक्ष्यामः ॥ कर्म्मणां फलवत्वं च तत्र चाधिकारी तत्स्वरूपं च भगवता कात्यायनेन
स वाजसनेयिकपंचदशशाखाधिकृतेकाय कल्पसूत्रे निबध्नता प्रतिपादितम् ॥ कर्म्मणः कालश्च
देशोपि तत्र तत्राङ्गत्वेन सूचितः ॥ स वै अतिशयेन वक्तव्यस्तदर्थमिदं शुल्बपरिशिष्टं भगवतै
॥१॥ वोपनिबद्धं ॥ तच्च कर्क्काचार्येण यद्यपि व्याख्यातमस्माभिश्चोपपत्तिप्रदर्शनेन वार्त्तिकैः प्रपंचि ॥२॥
तं तथापि सूत्रमात्रार्थो यथा सर्वेषां हृदि निविशत एतदर्थं वृत्तिरियमारभ्यते ॥ शुल्बनं शुल्बः शु
ल्बमानं स्याद्धातोर्घञन्तः मानकरणमित्यर्थः ॥ इति ग्रंथनामनिरुक्तिः ॥ शुल्बोऽनेनेति वा करणे
रिच कारके संज्ञायामिति घञ् ॥ तत्र प्रतिज्ञासूत्रमेतत् ॥ रज्जुसमासं वक्ष्याम इति ॥ क्षेत्रपरिच्छेद

४ वि क्षीमार्दरी पियः मजक छे नन क्रो थी विद्या वसु पगा नवै॥७॥ स्वंगः किल कः सौ
म्यः सा [illegible] नता॥ प्रसि धा मिप मा थिं च॥ श्रीगणेशाय नमः॥ चे
[illegible] हिरिस॥ श्रीगणेशाय नमः॥ स्वंगः किल कः सौम्य [illegible] श्रीगणेशाय नमः॥
[illegible] विरोध कहा॥ धारे थं विष मिथि स्वान दोष स सोनलः॥१॥ श्रीगणेशाय नमः
श्रीगणेश

[illegible]

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ त्रिलोकगुरुगर्गादिमुनिगणैर्वंदितवरहस्तलादिकृतचरणा
स्त्रींदेवहकेशवरसाथ भेणाविद्यते ओतिमरवमालाः ॥१॥ प्रनवतिविमतिमध्यज्ञान
वेध्यानितांतोवाविदितवरमतवायजैतेगोगिवाविनमिहविश्वडन्मात्रुवा नौमनु
मितमविर्वदेनज्यहैःकालामीयौ ॥२॥ शदै ५० कालपदअःगोकृतिद्यःस्वःह्याकन
दस्युकैः ४२९२ समेतः ॥३॥ शरादिवस्वेदूनअहतःसकलेपश्यापथे शेषाद्र
भवाद्योव्दः ॥४॥ प्रभवोविभवश्शुक्लःप्रमोदोथप्रजापतिः ॥ अंगिराश्रीमुखो
भावोयुवाथधातास्तचैवचा ॥५॥ ईश्वरोबहुधान्यप्रमाथीविक्रमोवृषः ॥ चित्र
भानुःसुभानुस्तारणःपार्थिवोव्ययः ॥६॥ सर्वजित्सर्वधारीचविरोधीविकृ ॥१॥
तिःखरः ॥ नंदनोविजयश्चैवजयोमन्मथदुर्मुखौ ॥७॥ हेमलंबोविलंबश्च

श्रीगणेशाय नमः ॥ विष्णुपदांबुजं नत्वा रामो नैमिष आश्रितः ॥ संम्राजोग्निचितः सूनुः सूर्यदा
सस्य धीमतः ॥१॥ स्वयं कृतस्य सिद्धांतवार्त्तिकस्य समाश्रयन् ॥ करोति शुल्वसूत्राणां वृत्तिं बालावबु
स द्धये ॥२॥ रज्जुसमासं वक्ष्यामः ॥ कर्मणां फलवत्त्वं च तत्राधिकारी तत्स्वरूपं च भगवता कात्यायनेन
वाजसनेयिकपंचदशशाखाविलोक्य कल्पसूत्रं निबध्नता प्रतिपादितम् ॥ कर्मणः काळश्च
देशोपि तत्र तत्रांगत्वेन सूचितः ॥ स वै अतिशयेन वक्तव्यस्तदर्थमिदं शुल्वपरिशिष्टं भगवतै
वोपनिबद्धं ॥ तच्च कर्काचार्येण यद्यपि व्याख्यातमस्माभिश्चोपपत्तिप्रदर्शनेन वार्त्तिकैः प्रपंचि
तं तथापि सूत्रमात्रार्थो यथा सर्वेषां हृदि निविशत एतदर्थं वृत्तिरियमारभ्यते ॥ शुल्वनं शुल्वः शु
ल्व माने ॥ स्माद्धातोर्घञ् ततः मानकरणमित्यर्थः ॥ इति ग्रंथनामनिरुक्तिः ॥ शुल्ब्यतेऽनेनेति वाकर्त्त
रि च कारके संज्ञायामिति घञ् ॥ तत्र प्रतिज्ञासूत्रमेतत् ॥ रज्जुसमासं वक्ष्याम इति ॥ क्षेत्रपरिच्छेद

॥ शुल्बवृत्तिः समाप्ता ॥

॥ १ ॥